

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҮЛПТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

XI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5)Каз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және*

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№ 2 хаттама 29 желтоқсан 2016 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (тераға), Ө. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ә. Тарап, А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдіманұлы**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Баспаға дайындағандар:

Б. Баязитов, Г. Ысқақова

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XI том. Ойлар мен тол-
ғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: Д. Карагойшиева, Л. Мұсалы;
жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті,
2017. – 298 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-2257-5 (11-том)

«Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көп томдық басылымының он бірінші томында
Абайдың омірі мен шығармашылығы туралы XX ғасырда жазылған бір топ еңбектер берілді.
Әр жылдарда жазылған және абайтану саласындағы іргелі мәселелерді пайымдауга арналған
ойлар мен толғаныстардың абайтану ғылымының тарихында лайыкты орны бар.

Томға енгізілген еңбектер білім алушы жастарға, жас мамандарға, сондай-ақ зерттеу-
шілерге, ақыл-ой казнасын байту жолындағы көпшілікке арналған.

Еңбек 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық
зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5)Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-2257-5 (11-том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2017

Ханғали Сүйіншәлиев

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845-1904)

Казақ халқының тұтас бір дәуірінің ақыл-оізы мен мәдениетінін, өнері мен әдебиетінің асқар шыңын бейнелейтін кеменгері Абай Құнанбаев – өз ұлтының реалистік гуманистік жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, қазақ поэзиясын қоғамдық дамудын озық деңгейіне бағыттап, өз кезінін ең басты мәселелерін дәл бейнелеп, дұрыс қорытынды шығара білген прогресшіл ақын. Ол халқының болашағы үшін жан аяマイ қызмет етті, оны мәдениет нұрына үнде-ді. Белгілі бір тарихи кезеңнің алға қойған сұрауына жауап беріп, елінің әдебиет көшін зор мақсатқа мензеді.

Кеменгер ақынның ұлы мақсат-мұдделері бізге тамаша гуманистік әдеби енбектері арқылы жетті. Абай қалдыրған бұл мұралар өз дәуірінің алуан түрлі мәселелерін қамтыды, сол кездеңі қазақ елінің шын сырын ашты. Абайдың шығармалары – өз дәуірінің келелі мәселелерін реалистікпен суреттейтін, агартушылық гуманистік мазмұнға бай, ізгі ниеттер мен терең ойға толы, шебер тілді көркем туындылар.

Амал не, Абайдың осы асыл мұралары өзі тірі кезінде, бүгінгідей жоғары бағаланып, кең танылып кете алмады. Абай шығармалары (бір-екі өлеңнен басқасы) қолдан көшіріліп, қолжазба күйінде не жатқа айтылу арқылы ғана тарапалды. Ақын өлеңдерін шағын жинақ ретінде 1909 жылы Кәкітай Ысқақов бастырган еді. Ал одан кейін 1917 жылы Құрманов дегеннің редакциясы бойынша Абайдың таңдамалы өлеңдерінің шағын жинағы Орынборда басылып шықкан-ды.

Ресей географиялық қоғамы Абай туралы мәліметтерді ерте кезден-ақ бере бастады. 1906-1907 жылғы «Хабарларында» ақынның суретін және ол туралы Элихан Бекейхановтың көлемді мақаласын жариялады. Ал 1914 жылы сол қоғам А. Н. Веселовскийдің құрметтіне арнап шығарылған «Шығыс жинағының» үшінші белімінде ақынның кейбір өлеңдерін бірінші рет орыс тіліне аударып басты. XX ғ. басында өмір сүрген ұлы жазушылар – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан,

Жұсіпбек, Сұлтанмахмұт т. б. ақынның ерекшелігін танып оны «Қазақтың бас ақыны» – деп ардақтады, үлгі тұтты. Кейін ақын шығармашылығы жаңадан жаңғыргандай болды. Оның шығармалары толық жинақ түрінде де, жекелеген кітаптар түрінде де әлденеше рет баспа бетін көрді, туысқан халықтар тілдеріне аударылды.

Кейінгі жылдары республикамыздың ғылыми-зерттеу орындары мен әдебиетшілері Абай шығармашылығын игеруде жаңа қадамдар жасады. Құнделікті баспасөз бетіндегі мақалалардыбылай қойғанда, көлемді монографиялық зерттеулер де жарық көруде. Бұл еңбектер, сөз жоқ, абайтану тарихында жаңа бір белес биігін танытады.

Абайтану қазір өз алдына бөлек бір ғылым болып қалыптасты. Бұл ғылымды негіздеудегі аса көрнекті ғалыммызы М.О. Әуезовтің еңбегін ерекше атап көрсету қажет. Ол қазақтың классик ақыны Абайдың көркем образын жасаумен катар, терең ғылыми-зерттеу жұмысын да жүргізіп, абайтану ғылымының неғізін салды. Ақын шығармаларын жинастырып, оның тұнғыш толық жинағын шығарды, Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы фактілерге бай, ғылыми тұжырымдары дәйекті де терең, көлемді монография жариялады. Ұзақ жылдар бойына еңбек етіп, Абай шығармашылығының келелі мәселелері туралы көп-теген зерттеулер, мақалалар да жазды¹.

Бүгінде Абай мұралары жанрлық жағынан да, поэтикалық тілі, көркемдігі мен халықтығы жағынан да жан-жақты әрі тиянақты зерттелуде. Абай шығармашылығының арналары басқа елдер әдебистімен, оның ішінде классикалық әдебиеттермен байланысты қаралып, одан ақынның үйрену, аудару тәжірибелері мол зерттеулер туғызып отыр. Абайдың дүниеге көзқарасы, қоғамдық ойлары, оның орыстың озық, ілгерішіл идеясымен байланысты сияқты мәселелердің де беті ашылды. Абайды зерттеуге тілшілер де, экономистер де, философтар да, тарихшылар да, зан-құқық қызметкерлері де белсене ат салысада. Бұлардың еңбектері өзінің жақсы нәтижелерімен жүртшылық көнілінен шығып отыр.

¹ Абай шығармашылығы туралы біраз мақалалар мен монографиялар жазушының «Әр жылдар ойлары» (А., 1959) және «Абай Құнанбаев» (А., 1968) атты кітаптарында басылған.

Абайды зерттеу ісі қазір тек қазақ ғалымдарының ғана шұғылданар ісі болмай, бүкіл жер жүзі ғалымдарының төл ісіне айналып кетті.

Әсірессе 1995 жылы ЮНЕСКО-ның Абайдың туғанына 150 жыл мерекесін тойлау туралы шешімі, оның даңқын бүкіл әлемге әйгіледі. Осы тұстагы Абай шығармаларының басқа тілде басылулары мен ақын жайында шыққан жеке мақалалар мен кітаптар оны қалың қауымға бұрынғыдан да танымал ете түсті.

1

Дана ақын Абай 1845 жылы тамыз айында, қазіргі Семей облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауында туған.

Абайдың әкесі Құнанбай – өз еліне атағы шыққан аға сұлтан. Зерделі, зерек ел ағасы, ірі тұлға.

Абайдың жас кезіндегі көніл сергітіп, жүргегін жібіткен – жылы құшаш кіші пейіл анасы Ұлжаннның мейірімді көнілі, көпті көрген әкесі Зеренің жылы қойыны. Абайдың аққөніл, адамгершілік сезімі құшті, зәбір-жапа шеккен адамды, жоқ-жітікті аяғыш, сергек бала болып өсуіне де осы жайлар себеп болған.

Оку жасына жеткеннен бастап, Абай ауыл молдасында үйде оқыды. Біраз уақытын молдамен бірге өз үйінде «әліп», «би» жаттаумен өткізеді. Бұған қосымша, ел шешендерінің шебер тілді мақалдап айтқан тұспал әнгімелері, халықтың ақын, жыршы, ертегішілері сөздері – Абайдың алғашкы сәбілік сезіміне түрткі салып оятқан құштің бірі.

Сегіз жасар Абай өзінің зеректік қабілетімен әке көзіне ілігіп, үміт күтер, ата жолын актар бала болар ма деген ой салады. Міне, осы себептен әкесі Құнанбай Абайды Семей қаласына апарып, әуелі Фабдулжаппар молдаға окуға береді. Бұл молданың қарамағында екі жылдай оқып, мұсылманша бастауыш білім алады. Бұдан кейін, он жасар Абай, бір басқыш ілгері дәрежедегі, жабық оқу орны, мешіт жанындағы діни медресеге түседі. Осы медресе имамы Ахметризаның қарауында оқиды. Абай бұл медресе оқуын да менгеріп, үздік көзге түсті. Абай молдадан оқи жүріп, өз бетімен көп ізденеді. Сол кезде көп тарап жүрген Орта Азия және тәжік, парсы халықтарының ұлы ақындары –

Науай, Низами, Фирдоуси лер шығармаларымен танысады. Бұлардың енбектеріндегі адамгершілік идеясы, реалистік мотивтер Абайға үлкен ой салады. Оны білуге, ілгери іздене беруге ұмтылдырады. Соған орай ол көрнекті ақындардың шығармаларына үлкен назар салып, келісті сөздерін жадында сактап жүреді. Ендігі жерде Абай медресе айналасындағы салтқа, жүрекке қонымыз бір сарынды жаттанды оқуға, оның тәубешіл имамдарына қанағаттанбай, ел өміріне жанасымды білім алар жерді іздестіреді.

Семейде болған аз жыл ішінде Абай тек медресе маңын, діни қауымды танып қойған жоқ. Абайдың сезімтал, жас, ынталы жүргегі оған қаланы тегіс танытты. Ол қала халықтарын, оның мәдениеті, тұрмыстарын күнкөріс тіршіліктерін, даладан өзгешеліктерін, тағы басқа жақтарын түгел танып, зердесін өсіреді. Қала халқының бойындағы иті қасиеттерді Абай сол окушы кезінің өзінде-ақ таниды. Өз бетімен қала халқына жақындастып кетеді. Ең алдымен, тілін үйренуге зер салды. Құрбы балалармен бірге орыс мектебіне де барады. Ол мектеп окуы өзге, өмірге жақын, дүниелік екенін таниды. Аздаған уақыт орыс мектебіне (уш айдай) қатысып, сабак алады. Мұғалім жалдап, үйден де оқиды. Сөйтіп орысша окуға жан сала кіріспіп, сол тілдің қындығына қарамастан, енбектене жүріп, біраз хабар алады. Орыстың тілін, жазуын менгеру арқылы Абай өзіне кең дүниенің есігін ашып, мол қазынаға қолын жеткізгендей болады. Енді ол қалалық кітапханадан шықпай оқып, білімге бой ұрады. Кітапханаға жиі барып тұру арқылы ғалымдар тобымен танысып, олардың көнілін аударады. Дала халқы, қазақ баласының кітап алу, окуы ол кезде көп кездеспейтін, тым сирек жағдай. Сондықтан кейбір оқымыстылар, көреген кариялар, әр түрлі ойлы адамдар Абаймен тілдесіп, өздерінің ақылын айтып, шын мейір көрсетіп, ішіне тартып, баули бастайды. Олар Абайдың ұқыпты, зеректігін сезіп, өз меншігіндегі кітаптарды, кейін, тіпті сирек кездесетін шығармаларды окуға жәрдемдеседі, рұқсат етілмейтін авторларды ұсынып, әбден достасып кетеді.

Осылайша, қала өмірін танып, жаңа дүниенің есігін тауып, ішіндегі нәрді тата бастаған окушы Абайды әкесі Құнанбай оқудан айырып, елге алып келеді. Енді ол Абайға өз «өнерін»

үйренуді ұсынады. Ел билеу ісіне баулу мақсатымен оны ру арасы, ел іші дау-жанжал, айтыс-тартысына қосады. Амал не, Абай бұл талапқа да көнеді. Өзіне жүктелген тапсырмаларды кейде еке ырқынша, кейде өз жүрек қалауынша, ойы жеткенінше, әліне қарай шешіп жүреді.

Енді Абай өз еліне бұрынғыдай емес, саналы, ойлы, оқыған жас болып оралады. Елдегі өмірде жете танырлық дәрежеге көтеріледі. Бұрын көп елемей, құр тыңдал қоятын ұшқыр сөз, мақал-мәтел, өлең, жыр, ақындар айтысы енді Абайдың назарын аударып, өзіне тартып әкетеді. Бұл сияқты халықтық мол мұраны менгеру Абай үшін ең керекті іс болып танылады. Абай өнерпаздар жиынына, Ұлжан анасының оларға деген сыйына, мейірлі меймандастығына өте ризалықпен қарады, олардың басы-қасында жүреді. Абай да өнерлі ақындарды өзіне тым жақын тартып, олардың шеберлік жетістіктерін менгеруге тырысады.

Абай осы қалыппен қыр қазағы, еке көмекшісі болып қала берген жоқ. Ол нәр алған қала мәдениетіне оралуды үнемі арман қылды. Ер жете келе, өз бетімен қалаға қайтып оралып, жиі келіп жүрді. Осы келу сапарларында Абай көптеген өмір азығын алғып кайтатын. Ол алғып қайтқан өмір азығы, барып оқыған кітаптар арқылы тапқан мәдениет қазынасының құнды қорлары – Батыс классикасының шығармаларынан жиган рухани табыстары еді.

Абай классикалық әдебиеттерді оқыған сайын көзі ашылып, өмірдің, қоғамның сырларына түсіне бастайды. Бұрын Абай өмірдегі жақсылық пен жамандық, дәулеттілік пен жоқшылық бері құдай ісі деген молдалардың ғана сөзін естіп келсе, енді Абай өмір туралы, ондағы қоғамдық тенсіздік туралы өзгеше ой, ақылға сыйымды, өмірге үйлесімді жана түсініктер табады. Сөйтіп, Батыс әдебиеті Абайдың дүниеге көзін ашып, көnlін сергітеді. Абайдың ықылас, ынтасты сол уақыттағы озық ойларды, ағартушылық гуманистік түсініктерді сарқа менгеруге ауады.

Абайдың медреседен кейінгі оқу жолы осындағы өз бетімен іздену, үйрену дәрежесінде болды. Алыстан араласқан Абай өзіне жаңа орта – тың жол тапты. 17-18 жастан 28-29 жасқа дейінгі Абайдың өмірі осындағы өз бетімен іздену, ел өмірін зерттеу,

халық даналығы мен батыс әдебиетін менгеру жолында өтті. Бірақ бұл жылдары Абайдың өз басының билігі өз қолына тимей жүрді. Көбіне-ақ беделді әкенін тәлімі астында өтті. Бұл жағдай Абайдың ел өмірін, қазақ қоғамын жете тануына жәрдемдесті, Абайдың ойын дамытып, тіл шеберлігіне дағылануына әсерін тигізіп отырды. Талай шебер тілді шешендік, өткір тілді ақындық, сөз тапқыр, әділ биліктер Абай үшін керекті өнер еді. Абай сол өнерді халықтан үйреніп, жақсы менгереді. Бар жас кезін осындағы ел жанжалы мен дауын басу үшін жұмсай беру Абай сияқты халық үшін туған ақыл иесі адамға ой салмай қоймайды. Оның үстіне, оқыған әдебиетіндегі ұлы адамгершілік идеяны таныған сайын, ақынның халықтық беті айқындала береді. Енді билік айтса, адалдықпен халық мақсатын айтып, ел билеріне, әке тобына өзінің наразылығын білдіріп отырады. Көбіне үйде отырып кітап оқып, өз ойларын жазып, оқығандарынан халық арасында әнгімелер айтып, өз қалауымен жүріп, іздене түседі.

Осылайша, Абай тек отыз жастан асқан соң ғана өз көңіл қалауымен қызмет етеді. Абай осы кездерден кейін шығармашылық қызметпен де айналыса түседі. Бұған дейін Абай көбінесе ізденіп, оқып үйреніп келген-ді. Кейде женіл әзіл-оспақ ретінде жастық сезім күйін шертіп, кейде мінезі жаман адамдарды, оның сараң шолжан әйелдерін, қуларды келеке етіп қоятын, кейде сұрампаз, жағымпаз ақынсымақтарды, шешенсіген билерді сөзбен шалып, олардың орынсыз сөздерін бетіне басатын. Әуелгі кезде окушы жолдастарына арнап, кейбір молдаларға қаратып, ұшқыр сөз, өткір өлең шығарып айтып та жүрген. Сол алғашқы кезінде, қанатты сөздерді өзі оқыған діни оқуынан таппақ болып, араласып жатқан тілі шұбар өлеңдер де шығарып отырған. Кейде Низами, Науай, Фирдоуси сөздерін қайталап, солар жазған тілдің сөздерін өз өлеңіне молырақ ендірмек те болған. Ескі діни окудың әрбір әрпін келеке етіп, үйқастыра сөз қосып, өлең айтып жүрген.

Ал ер жетіп, ақыл тоқтатқан кезден бастап Абай жат тіл қолданып, женіл сөз айтудан аулақтай береді. Ол саралап сөз жиып, салмақпен тіл қатып, байсалды ой мен терең пікірлер қозғап отырады. Өз халқының тіл байлығын сарқа пайдалану максатын көздейді.

Абай 35-40 жастар шамасында өзінің ақындық талантын таныта бастайды. Ендігі оның шығармалары жаңа бағыт ұстайды. Зор идея мен тың мазмұнға негізделген соны шығармалар беріп, бірден-бір дұрыс жолмен ілгері аяқ басады. Абайдың тез өзгеріп, жетіле түсіне өзі іздең тапқан рухани азығы – батыс әдебиеті мен сыны мықты әсер етті.

Абай қалада айлап жатып, еліне арбалап кітап алыш қайтады. Семейге айдалып келген, патша өкіметіне қауіпті деген адамдармен де кездесіп, олармен ұзақ кеңесіп, ішкі, сыртқы жағдайлар туралы хабар алыш тұрды. Солардың ұсынуымен, оқуға рұқсат етілмейтін әдебиеттерді таусып оқыды. Соның нәтижесінде, Абай өзінің өмір мақсатын түсінді, творчестволық жаңа жол белгіледі.

Абайдың медреседе білім алған кезеңі күні бүгінге дейін жете зерттелмей келеді. Асылы, жас талаптың бұл кезеңі өте нәтижелі өтсе керек. Абайдың бай да нәрлі шығыс классик әдебиетін толық игерген кезеңі осы отыз жасқа дейінгі кезеңі болған емес пе? Қадім түркі шағатай ғана емес, парсы мен арабтың тілін жетік біліп, сол тілдердегі ғылыми, тәлім-тәрбиелік мәні бар шығармалармен де көзігіп, кейбір шежіре жинақтар, тарихи мәні бар еңбектерді оқыды. Шығыс дүние танымы: дін – ісләм окуы, оның адам баласын имандылық, инабаттылық жолда тәрбиелеудегі зор мәнін тап осы тұстарда тани түсуі обден мүмкін. Қалай десек те ақынның гуманистік мұсылманшылық пікірлері толық қалыптасқан кезін біз осы жылдарға жатқызамыз. Бір айта кетерім, ақынның нағым-сенімі, бір алланы тануы, оған деген сүйіспеншілігі өмірінің барлық кезеңінде еш өзгеріссіз қалды. «Алланың өзі де рас, сөзи де рас» дегі, өле-өлгенше бір алланы ардақтал өтуі, оған ешбір шек көлтірмей сенгені және соған үндеғені ақынның көптеген шығармаларынан айқын. Ол алла адамды ерекше сүйінішпен жаратты, оған ақыл, тіл, басқа да көптеген мүмкіншілік беріп, оны басқа хайуанаттан өзгешеледі. Адам алланы да қадір тұтып, оған құлшылық етуге міндетті деп білді.

Абайдың дүниетаным көзқарасын зерттеушілер тоталитарлық талаптардың деңгейінен ауытқымау үшін, марксистік эстетикаға бейімдеп, Абайды таза материалистік, тіпті, атеист етіп көрсетуге бет алған-ды. Олай етпеу ол тұста мүмкін де емес еді.

Өйтпеген жерде кеменгер Абайдан көз жазып қалу қаупі таяп түрдүй гой.

Біз Абайдың шығыс (араб, парсы) ілімін қаншалықты игергенін білерлік дәрежеге әлі көтеріле алған жоқпыз. Бұл саладағы ақынның білім дәрежесі өте жоғары болған. Сондықтан бұл салада әлі талай жылдар зерттеулер жүргізуіміз керек болып тұр. Абай мұсылманшылық мәдениетті игеріп қана қоймай, оны өзінше зерттеп, терендептіп, ілгерледі де көздеген сияқты. Біз кейде ақынның дүмшес молдаларды, білімсіз діндарларды сынағанын бетке ұстап, оның пікірінен керегарлық таппақ ниестте болдық. Ол дұрыс емес. Абай дін мәселесінде де әулиелік рөл атқарған оқымысты орыста Л. Н. Толстой қандай болса, дін саласында Абай да сондай. Мұсылман қадіс, иман шарттарын жай жаттап мұлғи бермеген. Оның терең мәнін ашып, өзінше ой түйіп, жаңа болжамдар ұсынған. Адам баласының өсу тарихында діннің атқарған және атқаруға тиісті қызметіне ерекше мән берген. Дінсіздіктен, имансыздықтан, арсыздықтан сақтандырып, тағылыққа жол бермеуге үндеген.

Абай көптін бірі емес. Жеке дара туған талант. Ол адам баласын бөлмелемей түгел бауыр тұтып, бәрінің де бақытты болуын, бірдейшілік дәрежеде алласына сеніп, тәубесіне бас ұрып, адамгершіліктің ең жоғары сатысына жетуін, ел-жүртты түгел әділеттік билеуін, ешкім қиянат қындықтарын көрмеуін керек еткен. Аттары мәлім пайғамбарлардың қай-қайсысының да талаптары осыған саяды гой. Абайдың түпкі ниесті де осы болғаны күмәнсіз.

Біз Абайдың ізденісінде, білім дәрежесінде шек жоқ екенін айттық. Ол өз халқын, оның мәдениетін біле жүріп, шығысты әбден игеріп, енді Еуропаға көз тіккен кезі басталды. Осы тұста оның ақындық творчествосының да кілті табылып, бойындағы таланттының есігі айқара ашылады. Ақын көзқарасында өзгеріс пайда болды. Жетілу, кемелдену кезеңі басталды. Енді әлемдік ілім-білімді игеріп, оның сырларын ашты. Шығысым Батыс болуға айналды деген пікірге келуінде осындағы өсу-жетілу заңдылықтары бар. Әлемдік білімге қол созып, өрісін кеңейтті. Шексіз, шетсіз білім, сарқылмас дүниетаным кезеңін бастағаны мәлім болды. Ол өзі игерген Шығыстың дана ойшылдары мен

әлемге аттары әйгілі өнер-білім жұлдыздарының тамаша табыстарын (иман, инабат, әділет, ар-ождан) адамгершілік ниеттерді жоғары гуманизм сатысына көтеріп, оны өзі енді ғана ке-зіккен Батыстың жаңа ғылым түрғысындағы жетістіктерін ұштастыруши мақсатын көздеді. Осылайша, түгел адам баласылық өркениет ой өрнектерін жасауды колға алды.

Шығыстың, Өсіреле мұсылманшыл әдебиетінде (қисса, хикаялары мен дана дастан-намаларында) адамның мұмкіншілік пәрменінен тыс зор күштер араласқан ұшы-қыры жоқ қияли өмір көріністері утопиялық романтикаға негізделген-ді. Адамның жаны тәнінен ажырап фани дүниенің армансыз қызығына, мәнгі бақытқа қол жеткізу арман аясы баяндалатын. Бұл саладағы әдебиет, оқу-лім, білім де бір алланың жазымышына бой алдыратын. Шығыс мәдениетіндегі осындағы бірбеттілік ерекше дарын иесіне, Абайдай кеменгерге өмірлік үлгі бола алған жоқ. Оның соңғы ізденісі материалдық, техникалық өркениет елдер жетістіктеріне кезіктірді. Ғылым мен мәдениеттің адам айтқысыз табыстарымен таныстыруды. Оқу, өнер талапкерлері алдына нағыз ғылымның өзін ұсынды. Ағартушылықты арман еткен Абайға көктен тілегені жерден табылғандай эсерлі болғаны байқалады. Ақынның Шығысы Батысқа ауысу себебінің бір жағы осында жатса керек. Абай оқыған орыс, батыс классикасы өмірге негізделген шынайы шығармаларды уағыздады. Онда ағартушылық, адамгершілік, әділеттік пікірлер сайрап жатты. Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтовтар қазақ ақыннына нағыз керекті рухани азығындағы тамсандырды. Оған бой алдырмасқа ақынның күші де жетпеуі мүмкін. Бірақ Абай өз тұсында кең тараған революционер-демократтарды қолдай алмады. Гуманист-моралист жазушыға революция, қан төгіс пікірлер ұнаған жоқ. Олардың демократиясы да оның бойынан орын тебе алмады. Ол «единица мен нөл» арасындағы айырмашылықты ашық айтты. Көпке қарсы топырақ шашуға болмаса да, оның жетегіне ере беруге болмайтынын айтты. Себебі дана данышпан көп емес, аз, біреуде болса бірегей деп түйді...

Бұл арада менің ескертпегім, «Абай және орыстың ұлы демократтары» деген тақырыптардағы Абайды зерттеушілерінің еңбектерінің біржакты теріс түсініктер беріп келгендігі. Абайға

«революционер, демократ» деген атауларды орынсыз тағып келгендігі. Біз Абайды – ағартушы, гуманист пікірдің өкілі және реалист жазушы деген бағаға тоқталып, ақынның кеменгерлігін, шеберлік суреткерлік құдіреттерін айқындаі түсуге бар күшімізді жұмсауымыз азбал демекпін.

Қазіргі Абайтану ғылыминың деңгейі – М. Эуезов бастаған абыттанушылар еңбектерінің корытындысы. Оны бір сөзben Абайтанудың М. Эуезов кезені деп атасақ деймін. Атальыш кезенде Абайдың кеменгерлігін әлем жұрты толық мойындаады. Бұған жалғас абыттанудың жаңа кезені сұранып тұр. Ол ақынның керемет кеменгер, ұлы ойшыл, бір туар дана, ұлы суреткер екенін құр сөзben емес, шығармаларын жаңа тұрғыда терең зерттеу арқылы таныту. Абайдың ақындық құдіретінің көзін ашу болса керек.

2

Абайдың шығармашылық жаңа жолына улгі болған орыстың классик жазушылары – Пушкин, Лермонтов, Крылов, т. б. еді.

Бұлар Абайды өзі шыққан ортадан мүлде бөліп, басқа ортаға – қалың ел ішіне, өркенді өнерпаздар қауымына әкеліп қости. Классиктердің озық идеялы, реалистік еңбектері Абайға жаңа күш берді. Оның шығармашылығының жаңа қарқынмен дамуына жәрдемдесті.

Абай өз елінің өнер қазынасын менгеріп, оны жаңа табыстарына қосып, біріне-бірін ұштастырып өсті. Халық өміріне жақындалап, ел ішіндегі мұнды, момын, нашарлар тұрмысын таныды. Қөптің тілегін жер қылып жүрген зорлықшыл жуандар әрекеттерін көріп, Абай олардан түніледі. Өзі панаасыздарға іш тартып, әділет жолына, имандылыққа үндеп отырады. Абай бұл жолға белін бекем буғанша біраз уақыт ой кезді, көп ізденді, ақыры өзіне демеу тауып, арын таза ұстап, адамшылық қарызын өтеу жолына анық бекінді. Малқұмар бақталастық жолындағы өнімсіз өзек жыртысқан жеке жандардан түгел безініп, ел тағдырын толғайды. Сол кездегі қазақ қоғамының қазіргісін біліп қоймай, өткендері тарихына көз жіберіп, оның болашағын да

болжайды. Олардың алға басар бағытын көре алмай, бір қалып-пен болымсыз ескі ізбен, ата жолынан тапжылмай келе жатқанын, өнерсіз, білімсіз жағдайда, бас көтергісіз ауыр халде екенін, заманынан көп кейін жатқанын түсінеді. Сол халықтың еңесесін басқан азабынан арылтарлық жол қарастырады. Абай ондай жолды өнерден, адад енбектен күтіп, үлкен ойға келеді. Сол келген ойларын тұрмыс қайғысын арқалаған халқына жеткізу әрекетін қарастырады. Езілген еліне түсіндіру, олардың көзін ашып, көнілін ояту оңай жұмыс емес еді. Абай өз алдындағы мұнданың қызындықтарды білді. Сол қызындықтың кілтін таппак болды. Оның ұшқыр қиялы, жүйрік ойы сол кілттің тұрган жері – халық санасы, жылы жүрегі деп білді. Сондықтан Абай халық санасын өзгертерлік, жылы сезім берерлік озық ой рухын егіп, жүрегін оятарлық таза қан құюға бекінеді.

Осылайша, азамат ақын Абай халық санасын өзгертерлік жаңа әдіс тапты. Сол арқылы тапқан ойларын жар салып, жарғақ құлағын жастыққа тигізбестен, тынымсыздықпен үгіттеп отырды. Абай енді өзгеше өмірге көшіп, бойындағы қуатын түгелдей іске кірістірді. Сол жолда Абай өзгеше бір тың ойды өзге кестеге орап шебер істелген көрікті мәнері бар сөздермен беріп отырды. Бұл Абай салған жаңа өрнек өзінің бойына халқымыздың ғасырлар бойы жасап жетілдірген сөз кестесін де, көрші елдер халық жасаған алуан құбылысты мәдени мұраларын да молынан сақтап отырды.

Абай, өзі айтқандай, «соқтықпалы соқпақсыз» жерде өсті, отаршылдар билеген ауыр заманда өмір сүрді. Сол қоғамның езілген халыққа істеп отырған тағылық, айуандық қылмыстарын көзімен көрді. Ол халық игілігін, болашақ қамын көздеді. Ел дерптіне ем болар, түскен еңесесіне дем болар қуат – оқу, өнер деп, оның жаңа түрін, жетілудің тың жолын ұсынды.

Ақын өзінің жастық шағы мен ер жеткен кезін, кездескен соқтықпаларын, етек басты кедергілерін:

Жасымда албырт өстім ойдан жырақ,
Айлага, ашуга да жақтый шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көрдім елден бірақ.
Ой кіргелі тимеді ерік өзіме.

Сандалмамен күн кепікен тұспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей жұрт кор етті,
Сен есірке, тыныш үйықтат, бақ сезіме, –

деп түйді.

Абай қазақ халқын қараңғылықтан алып шығатын жол тек алдыңғы қатарлы мәдениет қана деп білді. Сондықтан да ол қазақты мәдениеті ілгері елге жақындану амалын, халықтардың мәдени бірлестігі жолдарын қарастырды. Осы бір ізгі мақсаттарды ақын өзінің тамаша шығармаларының өзегі ете білді.

Абай әдебиеттің маңызын, оның қоғам өмірінен алатын орнын дұрыс түсінді. Ол өлеңге жеңіл-желіп қарап, байларды мақтап, тілін bezеп, мал үшін сатылып, өнердің қадірін кетіріп жүрген ақынсымақтарды қатты сынға алды.

Бұрынғы ескі билі тұрсам барлан,
Мақалдан айтады екен сөз қосарлан.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қылты жоктан қарман.
Қобыз бен домбыра алыш тоңта сарнап,
Мақтау өлең айтышты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жүртты шарлан.

Өзіне дейінгі әдебиет сорабын осылай қорытып, өлең өнерінің игі мақсаттарын айқын түсінген Абай:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок-барды ертегін термек үшін,

деп өзінің ақындық мақсатын мұлде басқаша түсінеді.

Ақын ақынды өмір оқытушысы, үгітші, үлгі берер азамат жыршысы болуы керек деп білді. Өзі «көкірегі сезімді, тіл орамды» жастағра үлгі болды, оларға ақыл айтып, өлең жазудың тамаша шебер үлгілерін көрсетіп берді. Абайдың ойынша, киыстырып айтылған сөздің бәрі өлең емес, құр айқай, санасыз сарын ән емес, «өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», оның тілі жеңіл, жүрекке жылы тиерлік, құрылышы шебер, айналасы теп-тегіс, аз сөзді, терен мәғыналы келуі керек.

Абай шебер өлеңді, тәтті әнді мәденисті жоғары, білімді ақын ғана бере алатынын ескертіп, «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бейшарасы» деп көрсетті.

Ақындық өнердің мақсатын, мәнін осылай терең түсінген Абай кезіндегі әдебиетке батыл сын айтты.

Абай – өзі өмір сүрген дәуір шындығын ақтара зерттеп, ішкі-сыртқы сырларын жете ашқан реалист жазушы. Ол өз кезіндегі қоғам өміріне сын көзімен қарап, барлық қайшылықтарын көре білді. Елінің әлеуметтік жайына, тұрмысына, ой-армандарына, мұң-мұқтаждарына үнілді. Қалың бұқараның өз еңбегінен игілік, бақыт көрмей, азап тауып, қорлық көріп келе жатқанына қынжылды. Ел берекесін алып, дау-жанжалды қоздырып, бүліктен пайда тауып жүрген қулардың зұлымдық бетін ашты. Ақын пысықсыған қазақ дауқестерін өлтіре мысқыл етіп:

«Пысық кім?» – деп сұрасаң, –
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден үлтмай.
Сыбырдан басқа сырлы жок,
Шаруага қыры жок.

Отірік, есек, мактанды
Ағып тұрса, бейне су,
Ат, папандан кем көрмес
Біреу атын қойса «қу»², –

деп ел қуларының шындық бейнесін суреттейді.

Бұдан кейін Абай қазақ билерін, болыстарын сынап, тек жай, шыншыл ақын ғана емес, сонымен бірге өзінің үлкен сыншыл ақын екенін де танытты. Қазақ болыстарының сайланған құннен бастап шұғылданатын іс-әрекеттерін, мақсат-мұдделерін, мінез-құлыштарын айқын сипаттап, типтік образдарын жасап берді. Олардың болыс болғандағы мақсаттары ел қамы үшін қызмет ету емес, өз қамы, өз құлқыны екенін әшке-реледі.

Кайнайды қаның,
Ашиды жаның,
Мінездерін көргенде, –

деп Абай бұларға қарсы ашына наразылық білдірді.

²Абай өлеңдері оның 1961 жылы шыққан бір томдық шығармалар жинағы бойынша берілген.

«Болыс пен биді құрметтейін десен, – дейді Абай өзінің қара сөздерінің бірінде, – сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Мықтыны құрметтейін десен, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ... Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің? Енді әлбетте, момындықтан «ырыс бақкан – дау бақпас» деген мақалмен болам деп, бергенінен жаза алмай... жүрген, ұры, куларға жеміт болып жүрген шын момындарды аямасақ, соның тілеуін тілемесек болмайды, сонан басқаны таба алмадым».

Осылайша, Абай кезіндегі ел билеушілерге қарсы шығып, патшаның болыстық, билік тәртібін сынға алады. Олардың қылмыстарын бетіне басып, ел мұңын, халық тілегін білдіреді. Рені кеткен қазақ елінің бейнесін айқын көрсете келіп, ол:

Қалың елім, қазагым, қайран жұртый!..
Өзімдікі дей алмай өз мальынды,
Күндіз күлкің бұзылды, тұнде үйкын, –

дейді.

Абай халықты қараңғылық тұнғиығына матап ұстап отырған өзімшіл дін ислерін де өткір тілмен түйрей сынайды.

Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.

Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қажы парыз.

Ақын қажы барып, пірге қол беріп жүргендерге де ақыл айттып, арын оятып, оған адамгершіл ой салғысы келеді.

Отірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
Күрсын, көзің ашылmas,

Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын, –

дейді.

Абай өзінің осы сияқты өлеңдерінде («Болыс болдым, мінекей», «Мәз болады болысын», «Бойы бұлған», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», т. б.) өткір сыншы-сатирик жазушы есебінде бой көрсетті. Абайдың бұл сындары өзінің өткірлігімен орыс әдебиетіндегі сатирик жазушылар сынына үндесіп жатты. Қазактың жағымпаз, кү бұзакы

тобын өлтіре сынады, олардың екі жүзді, сүйкімсіз образдарын жасап, сол топқа батыл қарсы шыққан ақын болды. Сөйтіп, ол өзінің көптеген шығармаларын сыншыл реализм сатысына жеткізді.

Абайдың өлеңдері отты да өткір, нысанасына дәл тиеді. Би-боловстардың екі жүзді келбетін асқан шеберлікпен бейнелеп берді:

Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін...
Оңашада оязга

Мақтамаймын елімді.
Өз еліме айтамын:
«Бергенім жоқ, – деп, – белімді».

Абай қазақ жеріндегі теңсіздікті, тағы басқа қайшылықтарды түсіне білді. Оны өзінің бойындағы ақындық шабыттың бар күшімен жырлады. Бай мен кедейдің арасындағы тұрмыс қайшылығын, дәулет теңсіздігін көрді. Өзінің «Күз», «Қараша», желтоқсан мен сол бір екі ай» деген өлеңдерінде қазақ кедейлері мен байларының өмірін салыстыра бейнелеп, кедейлердің аянышты халін айқын суреттеді. Кедейдің үй ішінің жұпымының көрінісін ауыр тұрмысына ұштастыра реалистікпен бейнеледі.

Кедейдің өзі жүрер малын бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тонған ий жылдытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бұрсаң қағып.

Кожасының малының соңында ауыр азапта жүрген кедей тұрмысы, оның ренсіз үй іші, құлазыған үйде бұрсаң қағып, бай терісін илеп, шекпен тігіп отырған әйелі көзінде елестейді.

Күздің қураған сұрғылт суреті қайыршы кемпір-шал бейнесінде, күлкісіз, көңілсіз өмір ретінде шебер көрсетіледі.

Жасыл шөп байшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастан күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жатырагынан айрылып ағаш қурай.

Бұл жерде ақын сұрғылт күз суретіне астастыра кедей тұрмысын, оның жұпымының өмірін, жетім-жесірді бейнелейді. Осы

өлеңнің екінші бір жерінде малайы болып жүрген кедейге байдың көрсететін «сыйы» туралы былай делінеді:

...Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі
Кара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Абай мейірімсіз байдың тым рақымсыз, сараң екенін: ол өзі де «кәрі қойды ептеп сойып» жеп отыр деп мазақ етеді. Әйтсе де бай және оның үй іші, бала-шағасы жылы үйде, тоңбай, азап шекпей, еңбек етпей, тамағы тоқ, қарап отырады деп, оны кедей тұрмысына қарама-қарсы қояды.

Абай өлеңдеріндегі негізгі елеулі әлеуметтік мәселелердің бірі – қазақ әйелдерінің жайы, қазақ жастарының маҳаббат, еркіндік мәселесі.

Маҳаббат, әйел тенденгі тақырыбы Абай өлеңдерінде кең қамтылып, жалпы адамгершілік идеясымен қабысып келеді. Абай бұл мәселелерді көтеруде де өзінің жаңашыл, еркін ойлы ақын екенін көрсетті. Ол қазақ қыздарының теңсіздікте езіліп, сүйгеніне қосыла алмай келген ауыр халін көрді. Өзі бұған наразылық білдіріп, аянышты сезімге толы өлеңдерін шығарды. Қазақтың ескі салты бойынша әйелдерді сүймеген адамына зорлап қосты. Абай бұл жағдайға реніш білдіріп, бас бостандығы үшін құрескен жастарды жақтады. Ол өзінің «Бір сұлу қызы тұрыпты хан қолында» деген өлеңінде осы ескі салт бойынша жас өмірін қор еткен қазақ қызының трагедиясын суреттейді. Зорлыққа, қара күшке бас имей, ханының кигізген алтын-күміс алқасына алданбай, өз арын жоғары ұстаган қыздың жүрек күшін сүйсіне жырлап, оның қапас өмірге деген наразылығын жақтайды. Қорлық өмірге төзгеннен өлгенді артық санаған қыз шешімін қолдайды.

«Етімді шал сипаған құрт жесін» деп,
Жартастан қызы құлапты терең суға.

Абай үйлену, ерлі-зайыпты болу ісіне немқұрайды қарауға, мал беріп алғанның бері жар болып, дос өмір сүре алады-мыс деген ескі түсініктерге қарсы шығады.

Кәрі, жас дәурені өткен тату емес,
Елке көнер, ет жүрек сату емес.
Кімде-кім ұлken болса екі мүшел,
Мал беріп алғанымен қатын емес.

Немесе:

Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жүтады екен.
Ортасында бұлардың маҳаббат жоқ...

Абай достық пен маҳаббатқа бөленген тең, тату-тәтті, ерлі-зайыпты өмірді макұлдап, жүрек епке де, малға да, күшке де көнбейді, күні өткен кәрі мен уылжып тұрган жас келісті өмір сүре алмайды деп, қалыңмал салтына батыл наразылық білдіреді.

Абай өзінің шығармаларында әйелді біреуге ана, біреуге қарындас, қызы; біреудің қорғаны, ақылшысы, жанашыр қымбаты, сүйген жары деп дұрыс түсіндіреді. Өзінің «Масғұт» поэмасының бір жерінде Абай:

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы,
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Тегінде адам басы сау бола ма?
Бойында тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтыш,
Отырса бұрынғыдай, жау бола ма? –

дейді. Осы поэмаларың басты кейіпкері Масғұттың алдына таңдау ұсынғанда дүниедегі ен байлық пен ақыл даналығын алғызбай, Абай оған әйел жүртшылығымен достықты қалауды ұсынады.

Ұргашы да көп жан гой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маган тиер.

Масғұт: енбексіз малды болам деп, біреуді жеп, не қайырши болып тіленіп нем бар? Ақылым артық дана болсам, мені кім ұғар, кім сыйлар? Көп ақылсыз ішінде бір ақылдының өзі-ақ

ақымақ танылар деген оймен, асқан дәulet пен байлықты да, даналықты да қаламай, әйел жұртын сүюді ұйғарады. Бұл таңдау, сөз жоқ, автордың да таңдауы. Оның дүниедегі ең кымбат санайтыны – адам, оның ішінде аяулы ана, сүйген жар. Сондықтан да әйелді адам ретінде жоғары бағалауы – ақынның озат ойының жемісі.

Әйел мәселесіне осы тұрғыдан қарағанда Абай маҳабbat мәселелерін терең толғайды. Абай өлеңін оқығанда ғашық жастардың ішкі сезімі, жүрек сыры, ақ ниет, адаптацияның көнілінде бірден ұялап, көз алдында тұрғандай болады.

Гашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл, –

деген үзіндідегі автордың ғашықтық сырды терең толғауы сол кездегі ескі түсінікке мулде қарама-қарсы.

Абайдың А.С. Пушкиннен аударған «Евгений Онегин» үзінділері де – осы сүйіспеншілік тақырыбына сай өз пікірін толықтырарлық еңбектер.

Абай адамды қорлауға, бірін ер, бірін әйел деп бөліп кемітуге қарсы. Дүниенің қызығы, өмірдегі жан тыным табар жұбашын достық өмірде деп білген Абай:

Жүргегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таптай тыншымас.

Пайда мақтан – бәрі тул
Доссыз ауыз тұптымас, –

дейді.

Абайдың достық туралы пікірлері оның адамгершілік, гуманизм идеяларымен тығыз байланысты. Абай адамның бәрі бірдей, оның туысы, өлімі бәрібір. Олардың айырмасы ақылында, мінезінде деп бағалайды; басқа дәulet дәрежемен оздым деу бос кеуде керушілік, орынсыз және надандық деп біледі. Өзінің қара сөздері мен өлеңдерінде Абай: өмірде ең қызық нәрсе – адамды суюшілік, одан өзге нәрсе жоқ дейді. Адамды сыйлап бауыр тұтып отыруды керек етеді.

Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп,
Және «Хақ, жолы осы» деп ғаділледті...
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!

Абай осылайша, адамгершіліктің туын жоғары ұстаған ұлы гуманист жазушы. Ол әр уақыт халыққа: «мақтан қума, ойсыздарға қосылма!» – деп ақыл береді.

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай бағтанба.
Құмарланыш шаттанба,
Ойнап босқа құлуге...

Абай шығармашылығынан ерекше орын алатын ендігі бір үлкен тақырып – оның ағартушылық идеясы. Абай – өнер-білім, тәлім-тәрбиеге ерекше көnl аударған, ұлы ағартушы ақын.

Оның ойынша, адам қоғамның қажетті мүшесі, ол дүниенің кетігіне қалауға жааралық кірпіш сияқты. Өзінің орнын тауып, өмірдің керсегіне асып, ел үшін еңбек еткендей азamat болуға тиіс. Дәүлеттің ең маңыздысы, асылы білім деп білген Абай жастарды салғыртсымай, ғылымды менгеруге шақырады.

Ғылым болмай немене,
Балалықты қойсаныз.
Болмаса да үқсан бак,

Бір ғалымды көрсөніз.
Ондай болма қайда? – деп,
Айтпа ғылым сүйсеніз!

Абай өз кезінде дін окуын, молдалар сабағын сынап, балаларды білім негізін оқытатын мектебіне беруді талап етеді.

Молдалардың мал құмар, тоғышар мінезін бейнелеп, олардан тәлім алған бала білімге жарымайтынын айдан анық танытады.

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай болып сәлдесі.

Мал құмар көңлі бес соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі!?

Абай – оқыған білімді жастардың мақсаты айқын болу көрек, ол халқы үшін еңбек етерлік азamat болсын деген талап қояды. Кейбір тілмаш, адвокат болып, шен, сыйлық алып, мал табуды арман етіп, елді бүлінген үстіне бүліндіріп жүргендерді сынайды. «Я тілмаш, я адвокат – болсам деген бәрінде ой», –

деп бас қамынан аспайтын мұндай тар мақсаттың мұрат бола алмайтынын айтып, ел үшін оқитын жаста түбегейлі мақсат болуы керек деп ескертіп, жастардың алдына Дауанидей дана адамдарды, Салтыков-Щедрин мен Л. Толстойды үлгі етіп ұсынады. Солардай елі үшін еңбек етерлік ұлы адам болуды барлық оқушы жастар алдына бінк мақсат, зор нысана етіп тартады.

Ғылым жолы оңай жол емес, соқпаксыз шатқалды қын жол дей келіп, Абай соған қарамастан, талмай енбек етіп, зор ынтамен бейнеттеніп ізденген адам ғана ғылымды менгерे алатынын ескерtedі. Ол өзінің өлеңдерінде жас кезінде көп оқи алмай, көп нәрсені өткізіп алғанын айтып өкінеді, жастарды уақытын босқа өткізбеуге шақырады. Өзінің ұлдарымен бірге қызы Гүлбаданды да мектепте оқытады.

Абай адамға керекті және керексіз нәрселерді санап береді. «Тілеген өмірің алдында, оған қайғы жесеніз» деп жастарды келешекке сендіре сейледі. Одан кейін адам болам деп талаптанған жасқа ескерлерлік, ең қажет «бес нәрсе» бар. Олар: талап, енбек, терең ой, қанағат, рахым; қашық болар бес дұшпан бар, олар: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ, – деп көрсетеді.

Кызмет қылыш мал таппай,
Ғылым оқып, ой таппай,
Құр үйінде жатады, –

деген өлең шумағында ақын мақсатсыз құр селтендеп жургендерді де сынап етеді.

Абай өлеңдері – енбек сүйгіштікке тәрбиелейтін зор идеялы шығармалар. Абай дүниеде өмір сүру де, оны білу де, тану да бәрі енбекпен келетінін түсінеді. Адам өмірі үшін де ол енбектің шешуші рөл атқаратынын, енбексіз өмірдің адамды аздыратынын ескерtedі.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздыrap адам баласын.

Абайдың көптеген өлеңі ақынның өз еліне, халқына деген сүйіспеншілігін бейнелейді. Абай қай өлеңі болмасын, бәрінде

де халыққа назар аударып, оған ой салып, санаасын оятарлық сөз қозғайды. Ол елінің мәдениет жағынан кем, кенже қалғанын айтып, болашақ тағдырын ойлап, оған жаны ашып отырады. Қазакты қөрші елдермен салыстырып, сол елдердің бәрі де қазактан мәдениетті, ілгері жатқанын өкінішпен білдіреді. Берекелі, мәдениетті, тату-тәтті ел болуды арман етеді. Басқа қөрші елдермен, оның ішінде орыс, өзбек, татар т. б. көсіпкор халқымен дос болуды, олардан өнер үйренуді, тағым ауды аңсайды.

Абайдың табиғатты суреттеп жазған бір топ өлеңдері тек түр жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да өзгеше. Ол өлеңдерінде ақын еліне, жеріне шексіз сүйсіне отырып, өмір шындығын көнінен қамтып көрсетеді. Классикалық әдебиет үлгісінде жазылған бұл өлеңдерінде қазақ жерінің табиғаты жалаң сипатталмайды, онда ел өмірі, жалыш тұрмысы, бай серуені бірге қамтылады. «Желсіз түнде жарық ай», «Қыс», «Жаз», т. б. өлеңдерінде жыл мезгілдерінің әрбір кезеңін қазақ аулының өмір тіршілігіне қабыстыра суреттейді. Ақын табиғатқа жан бітіре, ерекше мейірлене жырлады. Табиғаттың көктемде оянуына, күлпүрүна нағыз суреткерше қуана білген Абай көктем туралы өлеңдерінде жер – қалыңдық пен күн – күйеудің мифологиялық образдарын жасады:

Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңіл күн лебіне тойғаннан соң,
Жер тольқыспі, түрленер тоты құстай.

Абайдың табиғат туралы өлеңдерін оқығанда, ол суреттеген жерде өзің де жүргендей боласың. Шын суреткерлік шеберлік пен жасалған көктем мен жаз көріністері адам жанын тебірентеді. Оның тасыған өзені мен жасыл алқапты жағалай қонған қазақ аулы көз алдыңнан кетпейді. Ал «Құз» өлеңін оқығанда көнілің жадау тартып, жабырқайды. Айналанды тұман басып, бойынды тітіркендейді, көзіңе курап, солған сүреңсіз өмір елестейді. Қыс жайы одан да бетер өнсіз, жайсыз, қытымыр. Оның келе жатқан ызғарының өзі үрейлі.

Абайдың табиғат лирикаларының ішіндегі ең таңдаулыларының бірі – «Желсіз түнде жарық ай».

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,

Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп, –

деп басталатын өлеңі табиғаттың тұнгі көрінісін, махаббаты жарасқан екі жастың тулаған жүректері мен жылы құшағын ұштастыра бейнелейді.

Абай қазақ қызының шынайы бейнесін жасады. Абайдың қаламынан туған қыз бейнесі Пушкин жырлаған орыс қызы да, Гете суреттеген неміс қызы да емес, ақынның өзі көрсеткендей, қазактың ақ жарқын, ұяң жүзді, ай бейнелі, піскен алма секілді сұлуындаі, өзіне тән тұлғасымен көрінеді. Ақынның бұл сияқты шығармалары – сырлы, сымбатты нағыз лирика. Көркемдік суреткерлік дөрежесі – сыншыл реализм биігінен шыққан туындылар.

«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңінде ақын қыздың аянышты қазасын сипаттап, сол замандағы тенсіздікті, әлеуметтік қоғамдық мәселені көтереді.

Сән-салтанат жұбатпас жас жүректі,
Кім де болса тұрғысын көкsemek-ті,
Мезгіл еткен дәүрөнді қуалаган,
Негұлсын бір қартайған қу сүйекті?

Қартайған шал мен жас қыз арасының қыс пен жаз сияқты алшақ жатқанын, оларды құшпен тенгеруге келмейтінін ұқырады.

Махаббатты өте жоғары бағалай білген ақын ғашық болу тек жай сезіммен сүйгендік қана емес, адамшылық пен шын көңілдің тоғысқандығы деп пайымдайды. Ол жастардың сүйген жарына деген нағыз адал көнілдерін ашып, жыр ете білді. Жүрекпен сырласқан екі жастың кездесуі, олардың арасындағы іштей бірін-бірі ұғынулары шебер бейнеленді.

Аяңдал ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көнілмен танысып...

Иығы тиіспін,
Төмендей көздері,
Үндемей сүйіспін,
Мас больш өздері.

Біріне-бірі шынайы ынтық екі ғашықтың кездесу суреттері, жүректерімен алысқан сырлары, үнсіз ұғыну, құмарлық-құш-

тарлық лебіздері, сезімге берілген адамға тән жағдай, айтар сөзін аузынан шығара алмай демі құрып алас ұрулары шебер бейнеленіп, күрделі психологиялық көрініс, келісті сәттері терен ашылады, абзal жанға тән адал махаббат суреттеледі.

Сүйікен жастардың алар ләззаты, жан рақаты түгел айнаға түскендей бейнелі.

...Жүрекке құйылып,
Жан ракат бір сәуле...

Сенсің – жан ләззаты,
Сенсің – тән шәрбаты.

Абай лирикалары – алуан сырлы, мазмұнға бай, адам жанын төбірентерлік нәзік. Ақын лирикасы – нәзік сезімді толғанысымен ғана емес, сонымен бірге өзінің гуманистік рухымен де, терең ойлылығымен де, асқан суреттілігімен де жаңа мәнді реалистік шығармалар. Абай өлеңдерінің реализмі – өзінің шынайылығымен, озық идеялылығымен Еуропа классиктері реализміне сабактас. XIX ғасырдың екінші жартысында Абай да реалистік әдебиет үшін күресті, әдебиетке айрықша қоғамдық маныз берді. Оның көзқарасы бойынша, әдебиет қоғам әділетсіздігін айыптал, халықтың санасын оятуға, жарқын болашақтың жолын нұсқауға тиіс. Сондықтан ақын былай деп жазды:

Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шаппақ,
Наданның қеңілін қойып, көзін ашпақ,
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

Абай халық сүйіп, қадірлейтін осындаған мәнді, бейнелі көркем жаңа реалистік поэзияны жасау жолында талмастан енбек етті. Ол мұндан поэзияны жасады да.

Абайдың ойынша, жаңа поэзияны жасаушы ақын қарапайым ақындардан жоғары тұруы керек. Ерікті, азат, тәуелсіз ақын әділетті үкім айтушы және данышпан ұстаз болып қалыптасады. Ақындық өнердің міндеттерін жете тусінген ол байларға жағымпазданып, тек сый-сияптац үшін ғана жырлап, өзінің ар-ұяты мен ақындық дарынын саудаға салған ақындарға батыл қарсы шықты. Ол ақындық өнер туралы өлеңдер жазды. Ақындық өнерге жаңа түсініктер енгізді. Сөйтіп, Абай жаңа түрпatty поэзия жасаумен бірге, соны тудырушы ақынның рө-

лін жоғары бағалады, оның әлеуметтік қызметіне, шығармашылығына ерекше маңыз берді.

Қазақ әдебиетіндегі реализм тек классиктер дәстүрінде ғана қалыптасты деу аз, мұнымен қатар жазушының халық творчествосы жасаған қаралайым реализмі және туған елінің тұрмысымен байланыстылығының да ерекше маңызы болды. Сондықтан Абай реализмін өзір күйінде басқа елден әкеleп, қазақ тоғырағына қондыра салынған екпе ағашқа ұқсатуға еш болмайды. Ол – ұлттық өмірдің туындысы. Өз халқы мәдениетінің жемісін Абай өз шығармашылығының өзегі етіп, қазақ халқының өмір шындығын дұрыс көрсете білді. Оның шығармаларының құндылығы да осында. Туған халқының өмірі мен күресін суреттеуді Абай өзінің игілікті максаты етіп қойды. Халықты келер күндерді, болашақты ойлауга шақырды, қарыштап алға басуға үндеді. Елінің талапсызы, өнерсіздігіне қынжылып, батыл сындар айтты.

Адасып алаңдама жол таба алмай,
Берірек тұзу жолға пық қамалмай.
Не гылым жоқ немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің гой мал бага алмай.

Абай өмірдегі ескі салтқа, керітартпа түсініктерге қарсы шықты. Ол надандықты, мансапқорлықты, екіжүзділікті, паралорлықты аяусыз сынады.

Қоғамдық сана мен әдебиеттің өркендеуі үшін сатираның қуатты құрал екендігі мәлім.

Ұлы революцияшыл демократтар, реакцияны мейлінше әш-көрелеген орыс әдебиетінің саяси сатириктері Н.А. Некрасов, М.А. Салтыков-Щедриндер өз шығармашылықтарында халықты қорлаушы, озбыр топтардың, помещиктік құрылыстың барлық саяси және қоғамдық тәртібінің зұлымдық негіздеріне шабуыл жасады. М.Е. Салтыков-Щедриннің «Бір қаланың тарихы» мен «Головлев мырзалары», Н.А. Некрасовтың көптеген өлеңдері дәл осындаш шығармалар еді. Олардың сатирасы терең реалистік сипат алды, Абай олардың бұл дәстүрлерін шығармашылық түрде менгере отырып, «Мәз болады болысың», «Күлембайға», «Сегіз аяқ», «Ойға түстім, толғандым», т. б. өлеңдерін жазды.

Бұл Абай поэзиясының идеялық жаңа кезеңі болды. Отарлық әкімшіліктің ескі ауылға қойған «алып кел, шауып кел» қолшоқпary – болыстың бет пердесін сыптырып тастайтын «Күлембайға» деген өлеңінде ақын атаққұмар жағымпаз болысты өлтіре әжуалап, ел алдында мазақ етеді. Мұнда Абай кейіпкерді өзін-өзіне әшкерелеттің Некрасов тәсілін шебер колданады.

Сатирылық шығармаларын өз заманындағы Россияның ақ сүйек чиновниктерін мысқылдау арқылы патшалық құрылышты келемеж еткен М.Е. Салтыков-Щедрин шығармаларына үндестіре жазып, Абай бір болысты сыйқақтау арқылы барлық болысты, сол кездегі әкімшілік тәртіпті қатты сынайды.

Абай А.С. Пушкин мен М.Ю. Лермонтовтың реалистік әдістерін жете менгерген еді. Осы әдіспен казақ аулының тұрмысына тән көріністерді бейнелейді, әлеуметтік өмір шындығын жырлады. Мәселен, ол окушыларға кеңінен мәлім «Жаз» деген өлеңінде тек көкорай шалтын, бәйшешек басқан даланы, не үйрек ұшып, қаз қонған қоғалы көлді жалаң суреттемей, көл жағасын жайлайған құлын-тайлары, маныраған малымен қонып жатқан казақ байларының салтанатын қоса суреттейді. Елдегі әлеуметтік тенсіздіктің де бетін аша кетеді. Әсіресе «Қараша, желтоксан мен сол бір екі ай» деген өлеңінде тап қайшылығын айқынырақ бейнелейді. Бұл сияқты табиғат суретін өмірге байланыстырып, оған әлеуметтік мән бере сипаттауда казақ ақыны А.С. Пушкинше толғайтын сияқты. Қазақ аулын суреттейтін Абайдың «Жаз» деген өлеңі мен А.С. Пушкиннің орыс табиғатын сипаттайтын лирикалары сабактасып жатады. А.С. Пушкин орыс шаруаларының өмірін өзен жағасындағы орыс селосының көрінісіне ұштастыра сипаттаса, Абай да сарқырап жатқан өзенге келіп, қонып жатқан казақ аулының көрінісін, оның көшпелі тұрмысына, халқының салтына байланыстыра суреттейді.

Абайдың қазақ қоғамының қайшылықтарына терең көз жіберіп, патшалық құрылышқа қарсы ызылды ашумен наразылық білдіруі, кейбір творчестволық тәсілі мен идеялық мотивтері оны М. Лермонтовпен де үндестіреді. Абай – М.Ю. Лермонтов сияқты өзі өмір сүрген қоғам озбырлығына батыл қарсы шыққан кекті ақын. Абайдың көптеген тамаша шығармалары М. Лермон-

тов шығармашылығында азаматтық әусенмен үндес. Мұндай шығармалардың қатарына оның: «Жүргім нені сезесін», «Мен сінбеуші ем наданды», «Сегіз аяқ», «Не іздейсің көнілім, не іздейсің?», «Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын», «Жүргім менің қырық жамау», т. б. өлеңдері жатады. Абай аудармасы арқылы Лермонтовтың «Тұтқындағы батыр», «Ой», «Альбомға», «Қанжар», «Дұға», «Теректің сыйы», «Шайтан», «Асая той», тентек жиын, опыр-топыр», «Вадим», «Бородино» және басқа өлеңдері қазақ арасында тұнғыш тарады.

Әлеуметтік жаңа мазмұнды толық ашатын поэзияның жаңа қисының іздеген Абай осылайша орыстың классикалық әдебиетіне иек артты. И.А. Крылов мысалдарын («Бақа мен қасқыр», «Піл мен қанден», «Қарға мен тулкі», «Емен мен шілік», «Жарлы мен бай», «Есек пен бұлбұл», «Бүркіт пен қарға», «Шегіртке мен құмырсқа», «Әншілер», «Ала қойлар» және басқаларын) аударып таратты.

И.А. Крылов мысалындағы басқа тілдерге аударуға қындық көлтіретін идиомалардың көптігіне, аударудың қындығына қарамастан, Абай алға қойған міндеттін абыраймен орындашықты. Бұл мысалдарды аударғанда Абай, ең алдымен, оның идеялық мәнін сактауға тырысты. Мұнда ақын қазақтың дүниетану жайын, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып аударды.

Реалистік әдебиеттің негізгі дәстүрлерінің бірі патриотизм болып табылады. Отан мен халыққа деген қалтқысыз сүйіспеншілік – Абай шығармаларының өзегі. Қазақ кеменгері Абай өз халқын шексіз сүйіп, ауыр заманның қара түнегінен алып шығу жолын іздеді. Бұл жолда ақын рухани жалғыздықты басынан кешірді. Ескіліктің ауыр зілі жанышқан елде ақынның сүйенер сенімді серігі болмады.

Таппадым көмек өзіме,
Кеп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып, –

деп халық арасында бой алған түсінбестікке қайран қалды. Сейтсе де ол туған еліне деген өзінің сүйіспеншілігін еш бәсек-детken жоқ. Қайта ол:

Жігерлен сілкін,
Қайраттан беркін! –

деп жігерлі іске үндең, асқақ талап қоя жырлады. Өз халқы бойындағы жақсы қасиеттерді қастерлең, жаманына налып, надандықтан туған жұғымсыз мінездерді аяусыз сынады. «Қалың елім қазағым, қайран, жұртый» сияқты өлеңдерін шығарды.

Абай өз халқын қастерлеумен қанағаттанып қалмай, басқа халықтарды бағалай білді. Әсіреле мәдениеті озық елдер туралы жылы пікірлер айтып, ел ішіндегі өзімшіл топтар таратып журген теріс ұғымдарға қарсы шықты.

Әдебиеттегі патриоттық пафос жазушының халыққа деген сезімін мейлінше айқындаиды. Ал ақынның патриоттығы мен халықшылдығы арасында үзілмес өзек, ажырамас ұғым бірлігі болатыны сөзсіз. Сондыктан әдебиеттің халықтық проблемасы реалистік әдебиеттің негізгі мәселелерінің бірінен танылады.

Жазушының халық өмірін таныта білуі, сайып келгенде әдебиетте азаттық, патриоттық, демократиялық идеяны, нағыз реализмді туғызды.

Әдебиеттің халықтығы – ақынның арман-оыйын білдірген өнердің шығармашылық бағытын, сырын, арнасын белгілейді.

Барлық реалистер халық шығармашылығы негізінде, оның идеялық мазмұны мен шеберлігін пайдалану арқылы өсіп, жетілгені мәлім. Абай да өз халқының мәденистің қадірлең, сол халқы өнерін өсіру ушін жан аямай еңбек еткен ақын еді. Абай поэзиясының халықтығы оның еңбек адамына деген сенімі мен еліне деген шын ниестінен айқын көрінеді.

Абай поэзиясын халық өмірінен бөліп қарау мүмкін емес. Ұлы ақынның шығармашылығы өзінің тамырын халық поэзиясының тереңіне жібереді.

Ақын оқып, білген орыс жазушылары да өз халқының әдебиетіне ерекше сүйіспеншілікпен қарады. А.С. Пушкиннің өзі орыс халқының данышпандығы халық поэзиясында әсем бейнеленгенін талай рет көрсеткен болатын. Ол орыстың халықтық поэзиясының қайнар бұлағына, ертегі-аңыздарына, орыс әндеріне көніл аударды. Тек А.С. Пушкин емес, басқа классиктер де бұған ерекше көніл қойды.

И.А. Крыловтың мысалдары, А.С. Грибоедовтың «Ақыл азабы», А.Н. Некрасовтың поэмалары халық шығармашылығы негізінде жазылып, кейін халық арасына мақал-мәтел болып таралып кетті.

«Әнгे мұнша бай басқа халықты маған көрсетіңізші, – деген болатын Н.В. Гоголь, – Біздін Украинадан әнгे бай халық қайда бар? Еліміз әнгे лық толы ғой. Еділді бойлап үстірттен теңізге қарай баржаны тізілтіп сүйрекен бурлак әні шырқалады. Бүкіл Рұсъя әндете жүріп, қарағайдан үй салады... Орыс адамы өлеңмен жөргекке оралады, үйленеді, жерленеді».

Өлең туралы пікірін Абай да осылай түйеді:

Тұғанда дүние есігін аплады өлең,
Өлеңмен жер койнына кірер денең.
Омірдегі қызықтың бері өлеңмен,
Ойласаңды бос қақпай елең-селең.

Абай да қазақтың бай фольклорына ерекше зейін қояды. Өз халқының ақындық мұрасын жетік білген ол бұл қазынаны жана шығармашылық жолмен байытты.

Абай тек өз шығармашылығының орасан маңызы арқылы ғана танылған даражы данышпан десек, бір жақты да кем өлшемдік болар еді. Ол ақынды өскен ортасы мен кейінгі үрпағынан бөлектеуге жол берер еді. Жалпы ұлттық әдебиетіміздің толысып, ілгерілей түсуіндегі рөлі де көмескі қалар еді. Әрбір кеменгер сияқты Абай – туған елінің өз топырағында туып өскен төл, сол тума ортаның қадірлі камқоры. Халқына деген шын жүрек сезімдерін қажырлы қаламының құнарлы жемістері арқылы танытқан талант; ұлтының қайталанбас қасиеттерін өзінен өзгеден кездеспейтін мінез, өз бойына ғана шақ дүниетаным, ой өрістерін, сан түрлі салт сезімдерін бұлжытпай бейнелеген салиқалы суреткөр.

Абай шығармаларының шалқар көзі дәуірінің қасіреті мол шырайсыз шындығында жатыр. Ақын өмір теңізін кешіп жүріп, оның терен тұнғыбынан меруерт терді, сынаптай таза мәлдір тұндығынан нәр татты.

Абай шығармаларының шырқау биігі мен шынарлы шыны жер жүзілік көркем өнер тұындыларының ең жақсы үлгілері

денгейінен табылады. Абай есімі адам баласы тарихында сирек кездесетін таланттар қатарында аталады.

Абай лирикалары – өмірдің шынайы жылуына толы, күн нұрындағы әсерлі шығармалар. Онда жан сергітер самал лебі есіп тұр. Ақын өлеңдері оқушысын күн нұрына бөлеп, көк майсаға орагандай керемет ләззат береді. Ол кейде шексіз қуаныш бесігінде тербетсе, кейде қайғы-қасіреттің қара түнегіне душар етеді. Бойына талмас жігер құйып, жан дүниенде жадырата береді. Соқтықпалы, соқпаксыз заманға, қайғысы мен зары мол қоғамға деген өшпендейлігінді өршіте түседі. Сондықтан да Абай сөздері күні өткен тарихтың мұлкі бола алмайды. Қазіргінің ең қажет рухани құралы боп қала береді. Ақынның әлеуметтік көзқарасы, дүниетаным бағыттары – айдан анық. Халықтық, гуманистік жақтан ауытқыған емес, әрдайым өз дәуірінің көкейтесті мәселелерін көтере білді. Кеменгер шығармалардың әр жолынан дәуір үні сайрап тұрады. Сондықтан да Абайды заманының тамаша ұраншысы, окуенер, білім ісінің жалынды жыршысы, жақсылық пен жарқын болашақтың жаршысы деу орынды.

Абайды өмір қайшылықтарын жай ғана суреттеп, жамағынан жиреніп, адамшылық үгіт-насихат айтып өткен есietші ақын деп қана тану – сөз жоқ, жеткіліксіз, тіпті, мұлдем тапшы баға. Абай өзі жасаған заман шындығын актара зерттеп, оның бойындағы мерездерін аямай сынауға күш салған батыл сыншы, тіпті, сол заманының әділ үкімшісі де болды. Қазақ даласының сұрқай тіршілігін, үstemдер озбырлығын, екіжүзді, алымқор, алдамыш топтарын, арамза молда, арызқой пысықсымақтарын өлтіре сынап, оларға деген ел наразылығын айқын танытты. Дәуірінің ащы да ауыр шындығы, шиеленіскең қайшылықтары, тағылық, талан-тараж, береке-беделсіз тартыс-арпапалыстар, дау жанжал, бақталас-тақастықтар, күншіл күшті бейбастактар – барлығы өзінің нағыз шынайы бейнесінде зәрлі тілмен мысқылданады. «Дүтбайға» деген өлеңінде ас-суын алдыңа экелген, көз алдында бәйек қаққан байдың әлгі сый-сияпат көрсеткен адамның сыртынан, оның көзі жоқ жerde талай сүмдикты істеге баратынын сынап, олардың бойындағы түрлаусыздықты, жылпостықты өте шебер бейнелейді. Жылпос байдың образын көз алдыңа елестетеді.

Бір көрмеге тәп-тәуір,
Қазаны мен қалбаңы.
Дөң айналмай ант атты,
Бұксіп бықсып ар жағы.
Сенен аяр түті жоқ,

Бұтін сыйлас көрініп,
Бұтін жағын, ертең шоқ,
Сөзі мен өзі бөлініп...
Тұрлауы жоқ құбылып, –

деп, қазақ болыстарының мінез-құлыштары мен іс-әрекеттеріне тән құбылыстар, олардың көз бояғыш әрекеттері табиғи бейнесінде айқын да шынайы суреттеледі. Ұлықтар алдында құрдай жорғалап, өзінен зорларға қол қусырып құлышлық етіп, ал қарапайым халыққа кісімсіп, бөрідей тұксіп қалатынын әдемі мыскылдайды. Олардың бет пердесін жұлдып тастап, шын тұлғасын танытады.

Көпшілікке мәлім «Бай сейілді», «Мәз болады болысын», «Күлембайға» өлеңдеріндегі болыстар сиқы да осындей. Ел өмірінде етек алған құлық-сұмдық, өтірік-өсек, сыбыр-жыбырға, мәнсіз мақтанға әуестіктер де жеріне жеткізе («птысық кім деп сұрасан») сыналып, қыңыр-қисықтар мен қырсыздар тобы әшкере болады. Халқына қасқырша тиіп, қан көрсе өлексеге шүйілген құзғындан тиетін басқа да жемсау құлқын құмарлар бейнесін, сәлдесі дағарадай болса да, көnlі соқыр, малқұмар надан молдалар сиқын Абайдай айқын танытқан ол тұста еш ақын болмағанын дәлелдеп жатуды керек қылмайды. Абайдың бұл сияқты сындары жай сипай салды сын емес және ол жеке адамдардың мінез-құлқындағы, іс-әрекеттеріндегі кемістіктерді түзетіп қана қоюды тілейтін дәрменсіз де емес. Абай сындарының нысанасы айқын. Ол жеке адамдар емес, түгел қофамдық топ, үstem қофамның әлеуметтік негізіне бағытталған, тиғен жерін ойып түскендей саяси бағыты айқын сын. Сондықтан Абай шығармаларының озық үлгілерін жай ағартушлық реализм түрғысында танудың өзі де дәл емес. Ол нағыз озық реализм үлгісіндегі гуманистік шығармалар ретінде танылуға тиіс. Асылы, Абай шығармаларының сиқырлы сырның көзі оның сол сыншыл реализм әдебисті жеткен жоғары сатыға, нағыз көркеменер сатысына қазақ поэзиясын көтере білуінде, өз шығармаларын сол биік түрғыдан шығара білуінде болса керек.

Абай шығармалары надандық пен озықрықты сынағыштығымен ғана сыншыл реализм дөрежесінде деп отырған жоқпыз. Бұл – мәселенің бір-ак жағы. Ал кеменгер акынның поэзия-

сындағы көркемдік нәр, нағыз әдебиетке тән суреткерлік үлгілері – түр, мазмұн жаңалықтары. Тіл ұстарту жолдары, ақындық интеллект, поэзияның қоғамдық сырын аша білуі – бәрі қосылып, Абайдың жаңа түрғылы реалиzm әдебиетінің өкілі дәрежесіндегі ақын екенін толық танытпақшы. Ол әдебиеттің түрі мен мазмұнын біртұтас күйінде таныды. Оны озық гуманистік ағартушылық идеяларға ұштастыра білді. Абай XIX ғасыр ойшылдары демократтары – Белинский, Чернышевский идеяларынан қоректенген, Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Крылов салтындағы классик ақын. Солар сияқты өз елінің қылаусыз патриоты, зор гуманист жазушысы болды. Халқының сол кездегі хал-жайына қайғырып, оған шын жаны ашып, күйіне, күйзеле жыр шертті.

Қалың елім, қазагым, қайран жұртый,
Ұстарасыз аузына түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі – қан, бірі – май бол екі ұртың, –

дегендегі ақын күйіншті нағыз жанашыр патриотка тән толғаныс. Елінің қайғылы тәуелді халіне қүйзеліп, күйініп айтқан сөзі. Нағыз патриоттың айттар сөзі.

Абай өлеңдерінде кедейдің ауыр тұрмысы, жарлы-жалшылардың сүренсіз өмірі, еңбексіз еріншектер, құр селтеңмен өмір кешетін бай-мырзалар бейнесі – ақын шығармаларындағы тағы бір ауыр шындық күелары. Азамат ақын ашқан халық қасіретінің бір көрінісі.

«Кедейдің өзі жүрер малын бағып, отыруға отын жоқ үзбей жағып» – міне, кедей тұрмысы, «сырмақ қып астына, байының тоқымын, отының басына, төрениң қоқымын» – міне, болыстың атшабары Масақбайдың үй іші. Ал байлар кәсібі қандай?

Байлар жүр жиган малын қорғалатып,
Өз жүзін, онын беріп алар сатып.
Онын алып, тоқсаннан дәме қылыш,
Бұл жүргітты қойған жоқ па құдай атыш?

Елдің ренін алып, бос кезбелікке салынып, ас аңдып жүрген арсыздарды қаңғырған бұралқы итке ұқсатады:

Мінер атын, киімін ып-ықшам ғып,
Сымбаттанып, сымпиып, тамақ аңдып...
Күлдіргіштеу, күлкішіл, калжынға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.

Қазақ арасындағы бұл сияқты жұғымсыздықтарды сынап қана қоймай, ақыл-кенес айтып, жән сілтейді.

Еңбекті сат, ар сатып неге керек,
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Абай – терен ойдың ақыны. Ол әрбір шығармасын жүрек тे-біренде тереңнен толгайды. Кеменгер ақын өлеңдерін сыйдырып оқып шығып, толық түсінік алдым деу қыын. Әрбір өлең жолдарының сөзіне үңіле, ойланғанда дегенге жеткізеді. Оқыған сайын бұрын оқыған Абай сөздерінің жана сырын ашып отырасын.

Жүргегімнің түбіне терен бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла, –

деген жолдардың өзінен-ақ ақын көп нәрсе аңғартқандай. Оқушысын ойланта жыр шертті. Заман кесепатын көп көрген ақын кезінде қолдаушысын таптай жабығып, жалғызырайды да. Сөйтсе де тұнғымай ізденіп, жарқын өмірдің сәулесін көрсетуге күш салды.

Өмірдің алды – ыстық, арты – сұық,
Алды – ойын, арт жағы – мұнға жуық.

Абай – дүниенің құбылысын терен түсінген ақын. Өмірде, қоғамда өзгермейтін, біртіндеп дамымайтын еш нәрсе болмайды. Бәрінің де өмірге келмегі, дүниенің қызығына елігіп ермегі, ақыры алжып өлмегі қақ. Адам өз мақсатына түсініп ойланған, ақылмен өмір сүруге тиіс. Дәүірі үшін іс қылса, адамгершілік қарыз өтеледі.

Тоты құс түсті көбелек,
Жаз сайларда гүлемек,

Харекет қылмак, жүгірмек,
Ақылмен ойладап сейлемек,

Байшешек солмақ, күйремек,
Көбелек, өлмек, сиремек,
Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек,
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

Замана талабын түсіну, сол ұсынған зор мақсатқа сай қызмет қыла білу саналы, ойлы ақынға, алдыңғы қатарлы адамға лайық. Абай сөздері шетінен ойлы, сырлы. Ақын тереңнен толғайды. Адам баласының қайғысы мен қасіретін, қуанышы мен сүйінішін түтел шертіп, шерменде халықтың сай-сүйегін сырқырата, оған ой сала, санасына сәуле түсіре сөз қозгайды. Ақынның жас жүректің қылын шертіп, махабbat дүниесін, өмір қызығын, ғашықтар сырын ақтаратын шығармалары қандай ғажап, адам қоғамымен бірге жасап отыратын мәңгілік туындылар. Картайған адамның басындағы қажыған өмір сырын шертер жолдар қандай әсерлі және табиғи. Адам өмірінің әрбір кезеңдерін көрсетуі жағынан да алып ақын өзінше толғаныс тапқан жаңашыл. Бұл мәселеде Абай өзіне дейінгі көрілік туралы толғауларды еш қайтalamайды. Мұлде өзгеше жыр туғызып, жаңа поэзия жасайды.

Абай шығармаларында халық поэзиясының көркем тілі, қанатты сөздері көп кездеседі. Мысалы, халық аузында жиі кездесетін тенеу, эпитет, метафораларды Абай мол қолданады. Ақынның «Қар аппақ, бүркіт қара, тұлқі қызыл, ұқсайды қаса сұлу шомылғанға», «Сен жаралы жолбарыс ең, мен киіктің лағы ем», «Қактаған ақ күмістей кең маңдайлы, аласы аз қара көзі нұр жайнайды» деген және басқа сол сияқты жолдарындағы тенеу, эпитет, метафоралар, образды сөздерінің негізі, сайып келгенде, әрине – халықтық. Өйткені халықтың мақал-мәтелдерін, импривизаторлық поэзияның кейбір үлгілерін орынды пайдаланды. Бұл да Абай поэзиясының халықтығының және реалистігінің бір сипаты еді.

Классик жазушылар мен сыншылар әдебиеттегі мазмұн мен түрдің бірлігіне ерекше маңыз берген еді. «Көркемдік, – деп жазды Н.Г. Чернышевский, – түр мен идеяның сәйкес келуінен шығады; шығарманың құндылығының қандай екенін көру үшін оның негізі болып отырған идея ақырат па? Әлде жоқ па? Мұмкіндігінше, осыны өте зер салып зерттеу қажет. Егер идея жал-

ған болса, оның көркемдігі жөнінде сөз болуы мүмкін емес, өйткені түр де осындай жалған болады...»³.

Озық реализмнің бұл принциптерін Абай өз шығармала-рында қатаң сақтады. Ол:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы,
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістіреп қай баласы, –

деп жазды.

Абай бұл принципті өз шығармашылығында мейлінше мұқият сақтады. Оның өлеңдері терең идеялығымен ғана емес, аскан көркемдігімен де ерекшеленеді. Нағыз реалистік әдебиет немесе озық жаңа тұрғылы реализм туындылары – шын мәніндең көркемөнер. Ол өмір шындығын бұлжытпай баяндаумен ғана құнды емес, өмірді бейнелеп, суреттеп бере білумен, қоғамдық типтердің образдарын жасауда аскан шеберлік білдірумен айқындалады. Абай шығармалары өмір шындығын нақты сурет арқылы танытуымен тамаша. Шынын айтсақ, Абай – қазақ поэзиясында нағыз реалистік образ, шебер сурет, жаңа көрініс жасаған білімді, мәдениетті жазушылардың тұнғышы.

Абай суреттеген қыс, жадыраған жаз бейнелері, күн-күйеу мен жер-қалыңдық, қалғыған тау, дел-сал дала, сыйбырлаған жапырақ, құлімдеген аспан, ойланған жер, ақ қардың үстінде түлкі алып жатқан бүркіт, т. б. – нағыз реалистік әдебиетке тән, шын өнерлік қасиет. Бұл тұстағы озық шығармалары оны жаңа тұрғылы реализм өкілдері тобына қосты.

Абай шығармаларының мазмұны мен түр бірлігінің жігі білінбей қабысып, ұштасып жатқандығын байқау үшін оның «Сегіз аяғынан» бір мысал келтіруге болады. Осы өлеңнің негізгі идеясы – енбекке, өнерге шакыру десең, осы бір ойын шебер жеткізіп беру үшін ақын ұтымды түр де таба білген.

Болмашы кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.

³ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: Т. 3. – М., 1947. – 663 с.

Орынсыз ыржан,
Болымсыз қылжан,
Бола ма дәulet нәсіп бұл?
Еңбек қылсан өрінбей, –
Тояды қарның тіленбей...

Бұл өлеңнің алдыңғы екі шумағы – үш жолдан тұратын кіші шумақтар. Ал алты жолдың төрт тармағында ақын ой пікірлерін моральдық пайымдау ретінде бес буынды өлеңмен айтып береді де, ал соңғы екі жолында жеті буынды дәстүрлі мәтел өлеңмен ол ойларына қорытынды жасайды. Ал осы қорытынды ой нақыл сөздік сипат алады. Абай нақыл арқылы айтпақ ойын тындау-шысына ұғымды, қарапайым сөзбен еркін жеткізеді. Сондықтан Абайдың әлеуметтік моральдық жаңа түсініктерді негұрлым қысқа түрде білдіретін сөз өрнектері мақал-мәтелге айналады. Өз кезіндегі реалистік поэзияның баға жетпес үлгілерінен шығармашылық жолмен үйрену арқылы және қазактың байырғы өлең құрылышын, оның ішкі мүмкіншіліктерін жете зерттеп, пайдалана отырып, Абай көптеген жаңалықтар ашты.

Абай шығармашылығында реалистік әдебиеттің тақырыптары мен образдары кеңінен орын алды. Қазақ ақынның бүкіл творчествосына А.С. Пушкин мен М. Лермонтовтың, И.А. Крыловтың дәстүрлері мол әрі терең сіністі. Абай өзінің көптеген өлеңдерін А.С. Пушкин мен М.Ю. Лермонтов шығармаларының рухында жазды. Реалист ақындардың әділетсіз дүниеге қарсы жазылған, өшпенділік пен ызыға толы жөне адамгершілікті, ізгілікті мадақтаған тамаша шығармаларын өзінің ана тіліне тұнғыш аударған Абай болуының өзі де тегін емес-ті. Орыстың классикалық әдебиетінен халыққа қызмет етудің, нағыз биік өнер жасаудың баға жетпес үлгісін тапқан Абай өзінің шығармаларын сол дәстүрді қабылдай отырып жазды. Ұлы ақыннымыз, ұлттық мақтандышымыз Абайдың бұл дәстүрлөрі қазіргі қазақ ақын жазушыларына да көп нәрсе үйретеді.

Абай өлеңдері өзінің реалистігіне қоса асқақ та өршіл романтизмге тән сипаттарымен ерекшеленеді. Ақынның жүрек сезімін шерткен махаббат лирикалары мен қияға қанат қаққан көніл күй лирикалары – негізінен алғанда, романтизм сарынындағы шығармалар. Ондағы ақынның ой серпіні, қиял қанаты

аспанға шырқап, өмір өрін кезеді, адамгершілік пен әділет үміті желдей есіп, окушысының сезімін сырға бөлеп, өмірге, болашаққа деген сенімін арттырады. «Өзгеге, көнілім, тоярысын», «Кейде есер көніл құрғырын», «Жүрегім, ойбай сокпа енді!», «Көнілдің күйі тағы да», «Не іздейсің көнілім, не іздейсің?» деп келетін ақын өлеңдері – осындаи романтизм сарыныңдағы шығармалар. Онда ақынның ішкі жан дүниесі, сезімі, арманы, топастар қауымына наразылығы, өз басының қайғысы, жан сыры ашылады.

«Жалын мен оттан жарапып», «Жүрегім, нені сезесің?», «Жапырағы кураған ескі үмітпен», «Ішім өлген, сыртым сау», «Ем таба алмай», «Ауру жүрек ақырын соғады жай», «Жүрегім менің қырық жамау» өлеңдерінен ақын романтизмі айқын көрінеді. Сәнсіз жастық шақ, сәтсіз махаббат, отсыз сезім, зары мен шері көп ел, дел-сал дала, сұрғылт аспан, мұнартқан өлке, құнарынан айрылып, кураған дала, құлазыған сүренсіз өнір ақын өлеңдерінде кеңінен қамтылып, адам жанын жігерлі романтикаға бөлейді. Бұл шығармалар – ақынның жаңа стильде жазылған өзге сападағы еңбектері.

«Жарқ етпес, қара көнілім», «..Есінде ме жас күнін», «Асау той, тентек жынын», «Қапамын, мен қапамын», «Өлімнің ұйқысы емес іздегенім», «Асқа, тойға баратұғын», «Қол жетпеген некени», «Қаранғы түнде тау қалғып» сияқты аударма өлеңдері мен өзіндік туындылары – ақын көнілі мен сезіміне толы қайғылы, мұнды, кейде тіпті, торығуға да әкеліп соғатын, нағыз романтизм сарыныңдағы шығармалар. Абайдың бұл салалас еңбектері оның А.С. Пушкин мен М. Лермонтов рухындағы екінші бір қырын танытады. Бұған ақын не аудару, не еліктеп жазу, не өз ой толқуын шерту арқылы келеді. Сөйтсе де Абай құрғақ қиялға салынбайды, өмірден безіп, өксігін баса алмайтын түнілушілікке бой алдырмайды. Өзінше жаңа еріс тауып, іші толған наразылық сырын актарып, қайғылы шындықтың ауыр күйіншін сездіреді. Оны ақын өз басының өкінішіндей бейнелейді.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаңым,
Қаңыртты, қысты басымды.
Тарылды кекірек,
Қысылды жүрек,

Ағызды сығып жасымды.
Жөн таба алмай,
От жальшадай,
Толды қайғы кеудеге, –

деп ақынның өзі айтқандай, амалы құрыған кезде ғана кейбір то-
рығу сезімдерін сыртқа шығарады.

Абайға түнілу емес, өршілдік тән. Абай – болашаққа қы-
ранша қарап, алысты шолып, жақсылық жолын сілтей білген кө-
реген ақын. Ол – ел үшін еңбек етіп, халқына өнердің жарық
сәулесін түсірген кеменгер, азаматтық борышын ақтаған зор
талант иесі.

Жүргегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла!
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә койма!

Ақын шығармаларында әр алуан сарын осындай «соқ-
тықпалы» дәуірдің сипаты болатын.

«Егер жазушының сөзі, – дейді Н.Г. Чернышевский, – шын-
дық идеясы мен қоғамдық ой-санана пайдалы әсер етуге
талпынгандықпен рухтанған болса, ондай сөзде өмірдің арқауы
бар, ол ешқашан өлмейді»⁴. Олай болса, Абайдың бұл саладағы
шығармаларының да өмірі ұзак, әдебиет тарихы үшін маңызы
зор болмақ.

Абай өлеңдері – мазмұны мен түрі біріне-бірі сай, ең асыл
сөзді поэзия. Ақын поэзиясы мазмұны жағынан қандай сал-
мақты болса, түр жағынан да сондай көрікті. Абай өлеңінде
артық сөз, орынсыз пікір кездеспейді. Бәрі де белгілі өлшемге
сай, терең ойға құрылып, етек жене жинақы келеді.

3

Абай өлең теориясына қатысты бірнеше шығарма жазып,
поэзияның мазмұны мен түріне ерекше көңіл бөлгенді. Өлеңнің
көркемдік шарты түрі мен мазмұнының бірдей тартымды
шығында екенін тереңінен ұғынды. Бір кезде Н.Г. Чернышевский
«Көркемдік түр мен идеяның ұштасуынан шығады. Шын-
дықты ғана суреттеген шығарма өзінің түріне идеясы толық
сәйкес келген жағдайда ғана көркем болмақ»⁵, – деп көрсетсе,

⁴ Чернышевский Н.Г. Әдеби сын макалалары. – Алматы, 1950. – 45-б.

⁵ Бұл да сонда, 56-бет

Абай шығармаларында осы қағиданы есінен бір минут шығарған емес. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең – сөздің патшасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол», «Талай сөз бұған дейін көп айтқанмын», «Базарға, қарап тұрсам, әркім баар», «Сәулең болса кеуденде», «Адамның кейбір кездері», «Өзіңе сенбе жас ойшыл», «Өзгеге, көнілім тоярысын», «Сап-сап, көнілім, сап көнілім» деген шығармаларында Абай өлеңнің теориясын терең танып, ұстаздық көрсетті. Ойлы, сырлы, әсерлі, тілге женіл, көнілге қоныымды, әрбір сөзі сары алтындей, аса көркем шығарма жасауға шақырды. Ол қазақ өлеңдерінің бұрынғы тартақырып шенберін әлдекайда кенейтіп, оған жаңа мазмұнды соны түр енгізді.

Өлеңнің сыртқы формасы бұрын төрт жолды не көп жолды шумақтар ғана болса, екі, үш, төрт, алты, сегіз жолды бір шумақтар Абай поэзиясы негізденген жаңалық болатын.

Буын саны жағынан да Абай бұрынғы формаларды өндеп, жетілдіре түсті. «Сегіз аяқ», «Сен мені не етесін», «Бай сейілді», «Ақылбайға», «Көзімнің қарасы», «Бойы бұлған», «Оспанға», «Антпенен тарқайды», «Ысытқан сұытқан», «Я, құдай, бере көр», «Қатыны мен Масақбай», «Мен сәулем жазамын», «Болды да партия», «Жалын мен оттан жарапып», «Тайға міндік» және басқа өлеңдері – шумағы жағынан да, буын саны, бунақтары мен ырғақтары жағынан да мүлде жаңа түр, соны құбылыс.

Тайға міндік,
Тойға шаштық,
Жақсы киім киініп.

Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
Жоқ немеге сүйініп.

Осы келтірілген шумақтар буын саны жағынан да соны (3, 4, 5, 6, 7 буын аралас), шумағы 3 жолдан келген жаңа түр.

Тағы бір-екі мысал:

1. Бойы бұлғаң,
Сөзі жылман,
Кімді көрсем, мен соナン.
Бетті бастым,
Қаты састьм,
Тұра қаштым, жалма-жан.

3. Ата-анаға көз қуаныш –
Алдына алған еркесі,
Кекіргіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

2. Кешегі Оспан
Бір бөлек жан,
Үйі – базар, тұзі – той.

Жоғарыда біз келтірген үш шумақ өлеңнің құрылышына көз жіберсек, бұл өлең түрлерінің жаңалығы ешбір дәлелдеуді керек етпейді. Ол өз жаңалығын өзі-ақ көрсетіп, Абай қосқан соны форманы танытады.

Танымадық,
Жарымадық,
Жақсыга бір іргелі.

Қолына альш,
Пәле салып,
Аңдығаны өз елі.

Немесе:

Сен мені не етесін?
Мени тастап,
Өнер бастаң,
Жайыща

Және алдаң,
Арбаң,
Өз бетіңмен сен кетесің,

Бұл келтірілген шумақтардың бунақ-тармақтары да өзінше бөлек. Мұнда кейбір өлең жолдары 1-2 буынды, бір-ақ сөзден не 2, 3, 4, 5, 8 буындардан тұрады. Бунақтары: 3-2, 4-3, 5-4, 3-3.

Абай өлеңдерінде үйқас пен ырғақ жағынан да көптеген жаңалықтар ұшырасады. Абай ерікті үйқасты көп қолданады, оның өлеңдерінде ой екпіні мен ырғақ толқыны қабысып, ерекше түр жасайды.

Алыстан сермен,
Жүректен тербел,
Шымырлан бойға жайылған.
Киуадан шауыш,

Қисының тауып,
Тағыны жетіп қайырган.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десен, өзің біл.

Осы өлеңдегі ырғақ толқыны ой екпінімен әбден ұштасып жатыр. Тұр жағынан да, мазмұны жағынан да Абайдың «Сегіз аяқ», «Бойы бұлған», «Сен мені не етесін», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол», «Татьяна хаты», т. б. өлеңдері, аудармалары, жыл мезгілдеріне арнаған лирикалары – мүлде өзге, бұрын-соңды қазақ әдебиетінде қалыптаспаған түрлер. Абай 3, 4, 5, 6, 9 буынды, шалыс үйқасты өлеңдер түрін мейлінше көп қолданды. Бұл түрлердің көбі – Абай енгізген жаңалықтар.

Абайдың өлеңдері – тілі жағынан да ерекше көркем. Ол – қазақ тілінің лексикалық байлығын жете менгерген ақын. Абай, Әсіресе қазақ тілін бөтен сөзben шұбарлаушыларға өте-мөте наразы болды. Ол тіл бүлдірушілерді қатты сынға алғып, өзі қазақтың әдеби тілін байытты. Ақынның:

Бөтен сөзben былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бейшарасы, –

деп келетін атақты өлең жолдары бәрімізге жақсы таныс.

Сөйтіп, Абай «тілге женіл жүрекке жылы тиетін», айналасы теп-тегіс өлең кестесін жасап берді.

Абай поэзиясының тілі туралы алғаш ғылыми пікір қозғаган профессор Құдайберген Жұбанов: «Абай тілінің сөздігі, грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ыргағы, ұйқасымы, Абай суретінің бейнесі – бәрі бірге қосылып та, бірге тұрып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйіне билеп тұрады... өлеңнің өлшеуі мен ұйқасымына кіргізген сыртқы өзгерісінің өзі тек өздігінен бола салған іс емес, Абайдың барды сынай отырып, соныға тартқанынан туған межесі⁶», – деген өте орынды пікірлер айтып, ақын жаңалықтарын ғылым тұрғысында тұныш танытты.

Абай өлеңінің тілі өткір дедік. Мұның тамаша үлгісін оның сын-сықақ өлеңдерінен де айқын көреміз. Мысалы, би-болыстарды мысқылдаған сөздерін еске алайық. Онда бір ерекше күш жатыр.

Байы – баспақ,
Бий саспақ,
Әулекі аспақ сипыра қу...

Немесе:

Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбынданап.
Әлсіздің сөзін салғыртсыш,
Шала ұғамын қырынданап.

⁶ Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі // Әдебиет майданы. – 1934. – 11-12-сандары.

Осы үзінділердегі мал жанды пасық бай, дәрменсіз қу би, екіжүзді болыс бейнелері ақын мысқылының аса бір өткірлігін, халықтық сырын жақсы танытады.

Абай адам баласының баршасына достық, өзара ынтымақ керек деп түйіп, адамгершілік, достық туын көтерді. Ұлтына, жынысына, сыртқы түр-түсіне қарап немесе қоғамдық дәрежесіне қарай адам баласын алалауға наразы болды. Ұлттар арасындағы, дәүлеттілер мен дәүлетсіздер қауымындағы қайшылықтардың отын сөндіріп, зор адамгершілік идеясын жырлады. Адамнан екінші бір адамның артықшылығы басқада емес... оның ақыл-ой дәрежесінде, білімділігінде, ар-ұятында, мінезінде деп атап көрсетті. Өзгеден оздым ғой деушілік (не малы, не дәuletі, не данқ-дәрежесі, не жынысы, не түр-түсі) бәрі – бос даурығу, мүлде ақымақшылық деп ашықтан-ашық атап көрсетті. Осылайша, Абай барлық мәселелерде де терен тебіреніспен ой түйді. Кезіндегі ең алдыңғы қатарлы сананы жақтап, барлық озбырлық атаулыға, кертарапта-керенаулыққа қарсы шықты.

Абай да басқа ақындар сияқты өз дәүірінің төлі, өлеңдері де сол кезеңнің негізгі мәселелерін қамтиды. Бірақ күні өткен, ес-кірген дүние емес. Ол – заманының алдыңғы қатарлы ой-санасын жырлап, кейінге өшпес мұра қалдырған, шығармашылық рухы өмір сүре беретін мәңгілік тұлға. Абай жасаған керемет поэзия, тамаша картиналар – әлі көп замандарға қызмет етерлік, тәлім берерлік құрал, көркемдік үлгі.

Абай – тек өсietші емес, шебер өрнекші. Қазақ поэзиясындағы ақын өрнектерін кейінгі ұрпақтары жалғастырып, өсіріп, жетілтіп әкеткен баға жетпес мүлік. Абай – жаңаның жаршысы. Халқына да, поэзияға да соны жол сілтеп, өсу-өзгеру бағытын бастады.

Абай қалыптастырыған жаңа реалистік әдебиет ағымы XX ғасырдың басындағы бұқарашиб ағартушы ақындар шығармашылығынан берік ірге теүіп, өркен жайды. Ол кейін де бірте-бірте ұлғая дами береді. Сөйтіп, шын мәніндегі жаңа реализмінің туы аспандаған, көркем образзы өнер туындыларымен астасып кетті.

Абай өзінің барлық ақындық күш-куаты, бұқіл творчество-лық рухымен, шалқар шабыт, тапқыр талант, шешен шеберлікте-рімен кейінгі ақын-жазушылардың ең сүйікті ұстазы, бұқіл қазақ әдебиетінің шын мәніндегі кеменгері, алып тұлғасы болып қазір-гі қауым ортасында жасай береді.

Осылайша XIX ғасырда қазақ әдебиетінде жаңа реалистік әдіс қалыптасып, гуманистік идея өріс алды. Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі – реалистік жаңа дәстүр өркенеді. XX ғасыр басында өрісін кең жайған сыншыл реализм осы Абай реализмі дәстүрінің занды жалғасы, соның ізгі әсерінің нәрлі жемісі еді. А. Байтұрынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймаутов, Ш. Құдайбердіұлы, Ақылбай мен Мағауия және Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Спандияр Кәбеев, Мұхамеджан Сералин жаңа леп осы Абай дәстүрінің жемісте-рі болатын.

Абай поэзиясының реалистік озық дәстүрі XX ғасыр қазақ әдебиетінің қалыптасуына да негіз болды. Оның бойындағы тамаша сипаттар, классикалық ұлгілер жас қазақ әдебиетіне қуат беріп, оның бой сала өсуіне өр уақыт нәр беріп келеді. Соңдықтан Абай поэзиясы тарихтық мұрағана емес. Ол қазіргі өмір қажетіне асып, халқымызды тәрбиелеуге себін тигізерлік ең қажет рухани азық болып отыр.

4

Абайдың поэмалары. Ақын творчествосынан елеулі орын алатын шығармаларының бір саласы – оның поэмалары. Олар: «Ескендір», «Масғұт» және «Әзім әңгімесі». Бұл – ақынның лирикадан оқиғалы, көлемді шығарма жазуға ойыса бастаған кезеңін танытатын маңызды еңбектер. Абай өзінің поэмаларында да жоғарыда көрсетілгендей әлеуметтік, адамгершілік идеяларын көтерді. Мысалы, өзінің «Ескендір» поэмасында Александр Македонскийдің озбырлығын, соғысқұмарлығын, дүниекорлығын әшкерелейді. Ескендір патша туралы кезіндегі алып-ұшпа мадақтау сөз, аңыздарға қарсы, Абай озбыр Ескен-дірдің жағымсыз бейнесін жасады. Ескендірге қарсы ақыл иесі философ Аристотельді алып, өзі сол дана философ жағында еке-нін көрсетті.

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көнілді,
Мактан сүйгіш, қызғаншақ адам екен, –

деп бастаған жерден Абай Ескендірдің мансапқор, нысапсыз бейнесін көз алдыңа әкеледі. Ескендірдің жорығын баяндап, былай дейді:

Ескендір елде алмаган хан қоймады,
Алған сайын көнілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты анылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Бұдан кейін ақын Ескендірдің бір сапарын түгел сипаттап береді. Сол жолда біраз елді күшпен өзіне қаратқанын да айтады:

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін де алды, корқытты жолдағының.

Осы сапарында Ескендір қолы шөл далаға кездесіп, қындыққа ұшырайды. Сонда патша тым қатал әмір беріп, жауыздық тоқтамға келеді. Өзіне жәрдем беріп, жанына еріп келе жатқан қызметкерлерді қыруга бұйырады.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді, бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші,
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай, –

деп, Абай Ескендір патшаның қара ниетін көрсетіп, патшалар үшін адам өлімі ешнэрсе емес, олар өзін қорғап жүрген адамдарға осындаи мейірімсіз болғанда, басқаға не көрсетпек деген ой туғызады. Ақыры су табылады. Бәрі де қанып ішіп, төніп келген өлімнен аман қалады. Шөлі қанып, демін алып, жайғасып алған патша, енді еліне қайту орнына, сол судың басын ізделп, қожасын тауып өзіне бағындырмақ болады. Бұл әрекет Ескендір патшаның даңғой, құлқынқұмар, зұлым екенін одан әрі айқын-

дай түседі. Абай мұндай өзімшіл қанағатсыз, көзі тоймайтын жаугершіл жанға қарсы өз ақылын айтады.

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсан, өзіннің нәпсінде жен!..–

дейді.

Мұндай адамның көзі, нәпсісі тек топыраққа ғана тояды деп, Абай соғысқұмар патшаға көз сүйегін тартып, Аристотельдің ұстамды сөзімен поэмасын аяқтайды.

Осылайша ағартушы ақын қара күшті ақылға жүгіндіріп, ақылмен адамшылық іс қылуды уағыздайды.

Абайдың «Масғұт» поэмасы да – жаңа идеяға негізделген шығарма. Ақын өз поэмасының негізгі кейіпкері Масғұтты адамгершілік үшін құрескер етіп көрсетеді. Масғұт өзінің ізгі ниеттілігімен тонаушылардың озбырлығынан зәбір көріп жатқан қарып-қасер, жазықсыз шалды қорғап қалады. Шалды Масғұт тонаушылар қолынан өз басына пайда ойлап, соның үшін құтқармайды. Тек жазықсыз жанды қорғау мақсатымен ғана қауіпті іске араласады. Масғұттың қорғайтыны өлім тырнағына ілінген шал болса, кейін таңдайтыны – жәбір көрген правосызы әйел қауымы. Поэмадағы бұл тоқтам жай айтылған сөз емес, ол романтикалық аңыздау арқылы суреттелсе де, ақынның гуманистік идеясын танытатын озық ойының түйіні.

Абайдың жоғарыда аты аталған екі поэмасы да – революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде ерекше орны бар шығармалар. Бұл ерекшелік Абай поэмаларының идеясынан да, түр өзгешелігінен де айқын танылады. Абай бұл поэмаларында өмірде кездесетін шындықты романтизм әдісімен суреттейді. Кейіпкерлері – қарапайым адамдар. Олардың іс-эрекеті де қарапайым. Ал романтизм сол әрекеттердің байланысы, желісі ретінде көрініп, ақынның ұшқыр қиялымен қабысып кетеді. Кейде соны ақын қуаттайты да. «Адамның көзі тоймайды, көз сүйегі ауыр болады-мыс немесе әулиелік істейтін пір бар» деген сияқты түсініктер қуатталып отырады. Бұл ойлар ақынды амалсыз романтизмге бой ұрғызады. Сөйтсе де Абай шынайы өмірден аулактамайды. Өзінің мифтік, романтикалық ойларын адам өміріне, шындыққа жанастыра баяндайды.

Абай поэмаларын қазақ ауыз әдебиетінде қалыптасқан жыр, толғау дастандармен де, шығыстық қиссалармен де салыстыруға болмайды. Абай поэмалары – оқиғаны өмір шындығына жанасымды етіп бере білуі, сөз тіл қолданудағы қарапайымдылығы, халыққа түсінкіті болуы, образдардың жай адамдар бейнесінде сипатталуы, идеясының терең және айқын адамгершіл болуы жағынан өзінен бұрынғы жыр толғаулардан мұлдем ерекше жана сипаттағы шығармалар.

Абайдың поэмаларының бұл ерекшеліктері ақынның өзіндік түр іздеу жолындағы сол кез әдебиетіндегі тосын бір жаңалығы деп айтуға болады.

Дүниежүзі әдебиетін көп оқып, оның дастан-поэмаларының сырына қанған Абай қазақ әдебиетіндегі өзіне дейінгі поэма үлгілері мен қалыптасқан формаларға бейтарап қараған жоқ. Ол қазақтың дағдылы эпостарына, жыр, толғауларына қанағаттанбай, жаңа форма іздеді, романтикалық поэмалық мектебіне алғаш із тастады. Абай поэмалары өзінің композициялық, сюжеттік кейбір олқылықтарына қарамастан поэма тарихында елеулі орны бар, жаңа бетбұрыс болды.

Ескендерді шығыс ақындарының көпшілігі-ақ жырлап келді. Фирдоуси, Низами, Жәми сияқты Абайдың кейбір кезде бас иген ұстаздары патшаның кеменгерлігін жер-көкке сыйғызбай дәріп-теген болатын. Фирдоуси өзінің «Шахнамасында» Ескендерді Иран патшасының тұқымы, мұсылман ақсүйектерінен туған деп, әдей біле тұра теріс танытып, оның айбынын ардақтады.

Низами ақын «Ескендер нама» атты арнайы дастан жазды. Ол Ескендердің туысын тарихқа сай баяндап, көп елді өзіне қаратқан жорықтарын жырлады. Оны ақыл ақыл иесі етіп көрсетті. Жәми «Ескендердің даналық кітабын» жазып ардақтады. Бірақ, Абай, біз жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Ескендер оқиғасына өзінше баға беріп, мұлде өзге тұрғыдан түсіндірді. Ол Фирдоуси ді де, Низамиді де, Жәмиді де қайталамайды.

Низамидің Ескендері ақылды данышпан бейнесінде ақырғы сөзді өзі айтса, Абайдың Ескендері – дөрекі, мансапқор патша. Соңғы сөз тоқтамын ақын патшаға емес, ақыл иесі философ Аристотельге айтқызады. Қыдыр бейнесі де Абай поэмасында айтарлықтай шешуші рөл атқармайды. Абай Ескендерді қана-

ғатсыз, жұғымсыз, озбыр адам етіп көрсетеді. Соңдықтан Абай Низамидің «Ескендір намысына құр елікте, оны қайталаушы болған жоқ. Ол мүлде өзгеше пікір түйінін жасап, сол Ескендір туралы аңыздарды шындыққа сай баяндауға күш салды. Поэма-дағы Ескендер де, Аристотель де жай адамдар ретінде суреттеле-ді. Олардың бойында, сезінде, ісінде сол кездегі көп аңыздар мен шығыс әдебиетіндегідей асқақ сыр, әулиелік мән жоқ⁷.

Абайдың «Ескендірін» орта ғасырлық Еуропадағы Александрия циклындағы бірынғай мадақтау повесть-романдарға ұқсатуға да болмайды. Абайдың «Масғұты» мен «Әзім әңгімесі» де – шығыс елдерінде көп тараған аңыздар сюжетіне сүйеніп жазылған дастандар.

Абайдың «Масғұтының» мазмұны И. Тургеневтің «Восточная легенда» әңгімесімен мазмұндас екенін М. Әуезов көрсеткен-ді. Бірақ бұлардың арасындағы ұқсастықтың сыры сол – «Ескендірдегі» сияқты, шығыс халықтары аңызын бұл екі кеменгер де өздерінше пайдаланған. И. Тургенев аңыздың сюжет желісін Джияффардың зәбір көріп жатқан ақсақалды құтқару оқиғасын естіү бойынша, жай баяндай салған. Көркем шығарма дәрежесіне көтергендей өңдеу жүргізбеген⁸ (Масғұтты Тургенев Джияффар деп атаған). Ал Абай аңыз сюжетін жана бір шығарма жазу үшін пайдаланған. Масғұт тағдыры өзгеше шешімін табады. Абай аңыз сюжетін өз көзқарасын уағыздау үшін пайдаланып, өзінің адамгершілік ойларын танытады. Негізгі қаһарман әрекетін автор өз ойна, өзінің дуниетаным көзқарасына негіз-деп бейнелейді. Бұған қарағанда, шығыс аңызының сюжеті Абайға тек қызық оқиғаны жай жырлай беру үшін ғана емес, шешуін қажет еткен өмірдің маңызды мәселесін бейнелеу үшін қажет болған сияқты.

Абайдың аяқталмай қалған «Әзімнің әңгімесінің» сюжеті бізге араб ертегісінен «Мың бір тұн» қаһарманы Шахризада хикаяларының бірінен мәлім Хасан зергердің әңгімесіне ұқсайды. Ақын хикаяны түгел баяндаімайды. Тек алданған жас

⁷ Абай поэмаларының шығыс классиктері дастандарына мазмұндық ұқсастықтарын М. О. Әуезов біраз толық баяндайды. Карапыз: «Әр жылдар ойлары», 144-152-беттер.

⁸ Тургенев И. С. Собр. соч.: Т. 8. – М., 1956. – 468 с.

зергердің оқиға тарихын беретін жайлары ғана алынады. Соңдықтан Абай ертегінің сюжетін ғана қайта жырлап бермейді. Мұнда да ақын өзінің адамгершілік идеясынан туған пікірлерін уағызыдау мақсатын көздейді. Ол қалайда бай болуға құмартып, оның оңай жолын қарастырып, өзінің үйреншікті көсібін тастап, барға місе тұтпаган жастың тағдырын танытады. Жас адамға тән аңқаулық, тәжірибесіздіктер ескертіледі. Соңдай-ақ ақша құмар жылпостардың адам өмірімен еш санаспай қыршын жасты алдап, өлімге айдалап, оның сүйегін аттап, алтын табудан тартын-байтынын әшкерелейді. Осылайша ертегінің кішкене оқиғасын кеменгер ақын әлеуметтік мәні зор мәселелерді суреттеуге пайдаланады. Хикаялық сюжеттен реалистік түйін түйіп, келелі ой қорытады.

Сонымен, Абай поэма жазуда да ешкімді қайталаған жоқ. Ол өзіндік жана сападағы дастандар туғызды. Біздіңше, Абай бұл жана жолды Байрон мен Пушкинге еліктей отырып қолданады. Солар жасаған Шығыстық сюжеттегі романтикалық поэмалар үлгісінде тың дастан жазуға талаптанады.

Пушкиннің орыс әдебиетінде романтикалық мектептің негізін қалағаны сияқты Абай да ез айналасына тілекtes ақындар топтады. Шәкірім (1858–1931), Ақылбай (1868–1904), Мағауия (1870–1904), Әсет Найманбайұлы (1864–1923), Көкбай сияқты ақындарды тәрбиелеп шығарды. Бұл жас ақындар Абай бастаған романтикалық поэма жанрын ілгері дамытты. Қазақ әдебиетінде бұрын болмаған жана поэмалар туғызды.

Абайдың шәкірттері Шәкірім «Ләйлі-Мәжнұн», Ақылбай «Дағыстан» мен «Зұлысты», Мағауия «Медғат-Қасым» мен «Еңлік-Кебекті», Әсет «Салиха, Сәмен», «Ағаш ат» поэмаларын жазды. Бұлардың поэмалары Абай поэмасының дәстүріндегі жана үлгі, негізінен, романтикалық дастандар болды. Олардың көпшілігі тосын оқиғалы өлеңмен жазылған новелла сияқты. Жаңа романтикалық поэмалар алып күшке сүйенген, «әулиесі» қолдайтын ерекше адамдарды емес, көбіне қарапайым, қатардағы жандарды бейнелейді. Олардың істерінде адамға сыйымсыз әрекет аз кездеседі. Асқақ сөз, асыра дәріптеу, қалың бояу да көп орын алмайды. Бірақ поэма қаһармандары өзгеше тағдырлы жандар, басқа адамдар да бөлек мінездерімен ерекше көрінеді.

Сөйтсө де қаһарман қоғамдық тап өкілі болу қасиетінен айырмайды. Кейіпкерлер тағдырының ерекшелігі романтикалық поэмалардың сюжетіне арқау болады, оның сюжет ерекшелігін айқындайды. Жеке адам өмірі күнделікті тұрмыстың үйреншікіті көрінісінен біраз көтеріңкі жырланып, романтикалық қаһарманға жан бітіріп отырады.

Романтикалық жаңа поэмалардың новеллалық жаңа ерекшелігіне қоса тағы бір өзгешелігі олардың лирикалық сарынына байланысты келеді. Сондықтан кейбір романтикалық поэмаларды лирикалық поэма деп атауға болады. Алайда басқа поэмалардағы, эпикалық жырлардағы лиризм бірдей емес. Эпоста кейіпкердің күйініші, не өмір белесі шегініс оқиғаларда бейнеленсе, романтикалық поэмалардың лирикалық сарыны бар оқиғамен біте қайнап, оның бойына түгел еніп кетеді. Кейде кейіпкер мен автор бірінен-бірі бөлінбей екеуі бірігіп жатады. Сөйтіп, көптеген романтикалық поэма автордың лирикалық толғауы болып та көрінеді. Романтикалық поэмалардың лирикалық сырты өз бойына сыйымды келеді. Оның эпостық тегіне ешбір қиянат етпейді. Сондықтан романтикалық поэманы таза лирикалық поэмалармен шатастыруға болмас еді.

Романтикалық поэмалардың композициясы да біраз өзгеше құрылады. Суретtelіп отырған оқиға өзінің субъективтік қалпында логикалық байланысымен дамымай, лирикалық сезімге негізделе баяндалады. Кейіпкердің ішкі дүниесі, жан сырты ашылып, ол әртүрлі жаңа жағдайға душар болып отырады. Негізгі сюжет желісі бұзылып, жеке драмалық оқиға үзінділеріне бөлінеді, композициялық инверсия, экспозицияны бөгеп, кейіпкердің өткені мен болашағы көп жерде бүркеме қалып отырады. Романтикалық шығармалардың мазмұндары ұлттық не тарихтық болмай, басқа ел, өзге жүргөт өмірінен алынады. Мысалы, А.С. Пушкиннің «Цыгандарында» Бессарабияны ен жайлап көшіп журген цыгандар өмірі бейнеленсе, Абайдың «Ескендірінде» Македония шаһарын мекендерген Ескендір мен ескі грек философы Аристотель, «Масғұтта» Бағдат жігіті Macғұт өмірі беріледі. «Әзім әңгімесінде» де Бағдаттық адамдар арасындағы тосын оқиғалар баяндалады. Сондай-ақ Ақылбайдың «Дағыстынында» тау халқы өмірі, Әссеттің «Ағаш атында» Бағдат жігіті

Хасен тағдыры сөз болады. Бірақ Пушкиннің «Цыгандары» орыс өмірінен алшақ па? – десек, оның орыс өміріне жанасымды шығарма болғанына ешкім дау айтпайды. Ендеше Абай мен оның жолын ұстаған жас ақындар поэмаларындағы оқиғалардың да қазақ өміріне жаттығы болмаса керек. Ескендір патшаның озбырлығын мысқылдау, Масғұттың гуманистік істерін жақтау, Әзімнің адаптацияның қоштау, озбырлық пен алдау сияқты адамшылыққа жат қылыққа соққы беру қазақтың Абай жасаған заманының шындығына сай келмей ме? Әрине, сай келеді. Сол сүм өмірдің озбыр көрінісін көз алдыңа елестетеді. Автор өзінің жана пікірлерін бұл ретте жаңа түрмен суреттеп, романтикалық поэма жасайды.

Өлеуметтік идеясы мен композициялық тұтастығы жағынан Ақылбайдың «Дағыстаны» мен Мағауияның «Медгат-Қасымы» – өзіне дейінгі шығармалардан ерекшелігі бар жана туындылар. Бұларда М. Лермонтовтың әткір де күшті романтизмінің әсері молырақ. Онда құлдыққа бас имей, бас бостандығы, адам ары үшін құрескен жастар дәріптеліп, бостандық идеясы көтеріледі. Қазақтың феодалдық патриархалдық қоғамындағы құлдық пен қорлыққа бұл поэма мазмұнының қатысы жоқ деуге болmas еді.

Абай әсерінен нәр алған бұл жас ақындардың поэмалары лирикалық, романтикалық сарында жазылған. Бұлардың кейбіреуі қазақ қоғамының шындығына тікелей байланысты. Мәсселен, Әсеттің «Салиха мен Сәмен», Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмаларында бірін-бірі шын сүйген қазақ жастарының сәтсіз махаббаты, армандастына жете алмай, ескілік пен озбырлықтың құрбаны болған тағдыры баяндалады.

Әсеттің екінші поэмасы «Ағаш атта» Бағдат жігіті Хасен еліндегі бір шебердің жасап берген таңғажайып ағаш атын мініп, ешкім бұрын-сонды көрмеген бөтен бір хандыққа ұшып барады; сондағы сұлу, асыл қызды тауып, соған қосылады. Бұл поэманиң сюжеті де «Мың бір түннен» алынған. Мұнда ақын жастардың сүйген жарын тауып, өз ықтияр-еркімен қосылуын армандаиды.

Осылайша қиял-ғажайып ретіндегі образ берен көріністер романтикалық поэмаларда белгілі бір дәрежеде орын алады. Бірақ ол шығарма сюжетіне негізгі арқау бола алмайды, екінші қатарда тұрады. Ертегілік дию-перілер де көп кездеспейді. Адам

айласы мен өнері баса көрсетіледі. Абай поэмаларындағы көз сүйегі мен Қыдыр шалдың бейнелері – осындай романтикалық поэмаларға тән сыйымды мөлшердегі қиялдар. Сондай-ақ Әсетеңің соңғы поэмасындағы «Ағаш атта» да өнер болашағына сенім арманы басым.

Абайдың «Бір сұлу қызы тұрыпты хан қолында» деген өлеңінде жартастан құлаған қызы, Мағауия поэмасындағы Еңлік пен Кебектің өлімі, Әсетеңі Салиха мен Сәмен қазалары – бәрі де азаттық идеядан туған біріне-бірі үқсас бір сарыңды танытады. Бұл қазақ еліндегі теңсіздік пен әділетсіздікten ашынған жастардың ескілікке қарсы құресінің әлсіз де болса, айқын наразылығы еді.

Бас бостандығы үшін қурестің мұндаиді түрі – қазақ ауыз әдебиетінен де мәлім. Енді жана дәуірдегі жасқа мұндаиді құрбандақтан гөрі басқа жол – батыл құрес жолын ұстаған орынды еді. Ол жолды Абайдың жанашыр жас достары кейінірек жырлады.

5

Абайдың қарасөздері мен нақылдары – ақын шығармашылығының елеулі саласы, өлеңдерімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсептін маңызды шығармалары. Сонымен бірге әдеби жаңа түр, алғаш көрінген проза, публицистика. Ақынның теренен толғаған озық ойларының шынайы туындысы. Өлеңдерін туғызған тарихи әлеуметтік жағдайлар қарасөзінің тууына да себепкер. Ол – өлеңдерінде де, қарасөздерінде де өмір шындығын, халықтың арманын, болашақ қамын көздеген жазушы. Өзі айтқандай: «Қыранша қарап Қырымға, мұн мен зарды қолға алды, Кектеніп надан зұлымға, шиыршық атты толғанды».

Абайдың қарасөзге бет бұруы ойламаған жерден ойға алған кездейсоқ емес, керекті заңды бетбұрыс еді. Таланттың өзін туғызатын тарихи әлеуметтік жағдай халықтың қалың ортасының керегі болса, оның творчестволық ізденістеріне бастау да сол.

Көніліндегі көрікті ойдың өнін қашырмай халыққа жеткізу, өнеге қалдыру, ақыл айту, оны терен толғантты, қиялды қанаттанып, шабыт биғіне көтерілді. Айттар сырларын, арман-ойларын түгел баяндалап, тыңдаушысын тәнті етіп, окушысының суынын әбден қандыру үшін тек поэзия аздық ететіндей, прозаға

да бет бұрды. Кейбір тарихи не философиялық пікірлерін жеткізе айту үшін оған поэзиядан гөрі қарасөздің мүмкіншілігі мол сияқты сезілді.

Бірақ Абай алдында әзір тұрған проза үлгісі қазақ әдебиетінде болған жоқ. Бұрынғы ауыз әдебиетіндегі тұрлі тақпақ, ертегі аңыз-әңгіме түрлері де, шешенсіген би сөздері де Абайға көркемдік үлгі болып кете алмады. «Ескі бише отырман бос мақалдап», – деп қазақтың ескі билерінің тұр құған бос сөздеріне сын айтты. Абай өз сөздерін халықтық терең идеяға құрып, оған көркем тұр бере түзеп, тыңдаушыларын да түзелуге шақырды. Ол қандай шығарма жазбасын бәрінде де тұр қуаламай, мазмұнға ерекше мән беруді мақсат тұтты. Сондықтан да өз шығармаларының түрі мен мазмұнын қабыстырып, терең мазмұнына сай өзінше тұр тауып қолданды.

Ол үшін Абай өзіне әбден таныс қазақ ауыз әдебиеті, Батыс әдебиеті, Орта Азия әдебиеті жасаган әзір үлгілерді білсе де, оның барлық белгілі түрлерін қабылдай алған жоқ. Ертегі, аңыз шежіре, хикая тағы басқа жазған жоқ. Ол өзінше жазды. Ақындық жолындағы ізденістері нәтижесінде лириканың көптеген жана түрлерін дамытқан Абай прозаның қолдануға ынғайлыш, жетімді түрін іздестірген сияқты. Құлаққа жеңіл, жатқа айтуға да көнерлік, сол тұстағы қауым талғамына сай өзіндік стиль тапты. Осылайша қазақ әдебиетінің тәжірибесіне әлі сінбеген прозалық шығарма жазуды бастады. Бұл салада алғаш қадамдар жасады. Ол өз кезіне лайық жаттап алуға, ойға салып, тәлім алуға мүмкіндігі мол қарасөз түрін тапты. Сол сөздер арқылы Абай өлеңдерінде қозғаған алуан тұрлі жана пікірлерін, ішін кернеген ой толғауларын жазып қалдырыды. Келешектің кәдесіне жаарарлық өсiet, кезіне керекті насиҳат, жас буынға ой саларлық ғақыл, өмір ережесі етіп тұтарлық шешен нақыл сөздер тізді.

«Ақыры ойладым, – дейді Абай, – осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылағын, кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, «ке-регі жоқ» десе, өз сөзім өзімдікі». Осы ойға кіріскең Абай, өзінің көтерген мәселесін ұзак желіге құрып, оқиғасын көркем бейнене арқылы ашуды мақсат қылмайды. Ол өзінің айтпақ болған ойларын, өлеңдерінде көтерген мәселелерін көлемі шағын,

мазмұны бай, сөзі орамды, тілі өткір қарасөздер арқылы қыскағана әңгімелеп береді.

Абай өзінің өсiet сөздерін, ғақлияларын тұтас бір шығарма ретіндегі шығару жолында өзіне әзір стильдік үлгі болар туындыны, біздің кейінгі кездегі болжамымыз бойынша батыстан да емес (біз бұрынғы зерттеуімізде А.С. Пушкиннен тапты деген-біз), шығыстан, парсы ғұламаларының еңбектерінен тапқаны анық. Ондай ойға біз «Кабус наманың» қазақ тілінде бөлек кітап бол шыққан кезінен келгенбіз. Байыпташ қарасақ Кей қауыстың «Кабус намасы» өзінің сыртқы түрі мен стилі жағынан өте жақын туындылар екен. Екеуінде де қырық бес өсiet сөз тізілген. Айырмасы мазмұнында екен. Кей қауыс өзінің «Кабус намасын» (өсiet кітабын) өзінің туған ұлына арнап, соның болашағы үшін керекті ақылдарын айтады. Өз басының тәжірибесін қорытып, болашақта қажет болар деген ниетпен, баласына өсiet етеді. Өмір тәжірибесін түйіп, жақсылық, әділдік жолдарын мен-зейді. Аллаға, дін ісілөм қағидаларына берік болудан бастап, үкімет билігін қалай жүргізу, адад адамгершілік, ақыл иесі болу жолдарын, өнерлі, өнегелі іс қыла білуді әңгімелеген. Ал Абай болса, бір адамға емес, ақылдарын барлық қазаққа, қала берді бүкіл адам баласына қарата айтады. Қазақ елінің, ұлтының шындығынан алғып сөз қозғайды. Елінің мақсат, мұддесін көздел, оның парасатты ұрпағына жән-жосық көрсетеді. Керек жерінде сын айтып, керексіз әдеттер мен мінездерден сақтандырады. Жалпыға ортақ ойлар түйіндейді.

Сондықтан Абай сөздері сырт формасы жағынан «Кабус намаға» өте ұқсас болса да, мазмұны мұлде бөлек. Бұл тұста біз Абайдың аталмыш шығарманы оқығанын және түрі, стилі жағынан болса да, үлгі тұтқанын айтпақтыз.

Жанрлық іздену жолында ол шығыстың ғылыми трактат, тастих ретіндегі шағын үлгілерін, Жәмидің қарасөзді ғақлияларын есте ұстағаны даусыз.

Қазіргі қолданылып жүрген мағынасында көркем проза жанрын тікелей Абайдан іздең, соның біріне оның ғақлия қарасөздерін жатқыза салам деудін реті келе бермейді. Мысалы, көркем прозаны алсақ, оның қазір көлемді түрі және шағын түрлері қалыптасты. Көлемді түрі: роман, повесть, шағын түрі: әңгі-

ме, новелла, очерк, т. б. Көркем публицистика түрлері бар. Бұлардан тыс әдебиет қорына қосылатын жанама шағын формалардан – сын, мақала, деректі әңгіме, қызықты памфлет, фельетон, ғылыми-философиялық мәні бар эссе, трактат, сұхбат, суреттеме, өситет сөз, нақыл сөз, т. б. атауға болады.

Абай прозасы ішінде ғақлия, нақыл сөздер де, ғылыми мақала да, ойшылық трактат та, өткір сын, мысыл ретінде келетін сатиравы әңгіме де, адамгершілік өситеттер де (дидактикалық рассуждение), публицистикалық насиҳат түрлері де, шешендей әңгіме көңестері де бар. Тек көлемді көркем проза жазбаған.

Қысқасы біз: 1) Абайдың қара сөздерін, негізінен, прозаның шағын түрі деп атау керек, 2) Абайдың қара сөздерінде шағын прозаның мынадай түрлері бар деп білу керек демекпіз:

1. Өситет ғақлияға Абайдың адамгершілік мораль, мінез-құлық туралы мысал жөнімен келетін өситет мазмұнды эссе ретіндегі сөздері жөне діни ғибрат ретінде жазған біраз дидактикалары жатады. Олар: «Он үшінші», «Жиырмасыншы», «Жиырма сегізінші», «Отыз сегізінші» сөздері деуге болады.

Абай өситет ғақлия ретті эссені тек түр ретінде өз мақсатына сай жаңа мазмұн бере отырып пайдаланған. Мұны Абай агартушы насиҳатшылық талабына, өнеге, ақыл айтып кету арманына сай жазған. Сондықтан оны түр ретінде пайдаланудан қашпаған.

2. Тастих (утверждение) немесе философиялық трактат. Бұған Абайдың философиялық ойларын, дүниеге көзқарастарын білдіретін ғылыми пікірлер айтқан эсселері жатады. Мысалы, «Жетінші сөз», «Он жетінші сөз», «Қырық үшінші сөз», «Қырық бесінші сөз».

Бұдан басқа «Жиырма жетінші сөзі» мен «Отыз сегізінші сөзі» де трактат үлгісіне ұқсайды. Бірақ олар терең ойлылығы жағынан жақын болса да, түрі жағынан біраз алшағырақ. Сондықтан бұл сөздерді өситет ретіндегі диалог-кеңес сөз үлгісіне (поучение, сұхбат формасына) жатқызған жөн.

3. Нақыл тұспал сөз (Афоризм, изречение). Абайдың өлеңдерінде де, қара сөздерінде тауып айтқан тұжырымды, үлгілі деп аталып жүрген сөзі түгелдей афоризм (23 афористік сөз), тұспал сөздер де көп. Осындай афоризм тізімі «Кабус намада» да кезігеді. Қара сөздердің ішінде «Отыз жетінші сөзде», бұдан

өзге де афоризмдері көп. Олар әр жерде шашылып жатыр, өлеңінде де, қара сөздерінде де, әркімнің еске алған сөздерінде де кездеседі. Оларды өз алдына тізе, мол дүние болып шығады.

Мысалы: «Сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық», «Дүние бір қалыпты тұрмайды, адамның қуаты бір қалыпта тұрмайды. Ендеше көңіл қайдан бір қалыпта тұра алады» (Жиырмасыншы сөз). Осылайша, тұспал сөзбен ақыл айтып, тұжырымды ой беріп, әдебиетте тұспал мәтел сөз формасын дамытты.

4. Әңгіме, кеңес ретіндегі диалог, монологтарында Абай кейде екі адамды не адам мүшелерін сөйлестіріп, кеңестіреді. Кейде өзі әңгіме-ду肯 құрып, жауап күтеді, не өзі екінші кісінің рөлінде толғанады. Жауабы өзінен-өзі белгілі сұрақтар қояды. Мысалы: «Төртінші», «Бесінші», «Сегізінші», «Тоғызыншы», «Оныншы», «Он екінші», «Он алтыншы», «Он тоғызыншы», «Жиырма бесінші», «Жиырма жетінші», «Отыз бірінші», «Отыз екінші», «Қырқыншы» сөздері.

5. Публицистикалары: «Бірінші», «Екінші», «Ушінші», «Он төртінші», «Жиырма төртінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Отыз тоғызыншы», «Қырық бірінші», «Қырық екінші» сөздер және «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» мақаласы.

Публицистика – мерзімді баспасөздің шығуына байланысты пайда болған белсенді жанр. Онда саяси-әлеуметтік, мемлекеттік, қоғамдық маңызы бар мәселелер қозғалады. Жағымсыз құбылыстар, мінездер сыналады. Кейде ғылыми мәселелер көтеріледі. Абайдың «Екінші», «Ушінші», «Бесінші», «Тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Қырық екінші» сөздері мен «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» сөздері – ғылыми мақала ретінде жазылған публицистикалық еңбек. Онда Абай алуан түрлі қоғамдық саяси-әлеуметтік, ғылыми мәселелерді қозғайды. Бұл сөздердің мақалалық сипаты айқын байқалады. Құнделікті бір мәселені қысқаша жай ғана баянdap берушілік, оған әлеуметтік мән бере сөйлеу – мақалаға ұқсататын касиеттер.

Абай қазақтың болыс, билерін, байларын келеке етті, елдегі қырсыздық, енбексіздік, надандық тағы басқа жағымсыз істерді

сынай сөйлеп, «Алтыншы», «Он бірінші», «Он төртінші», «Жиырма екінші», «Жиырма тоғызынышы», «Қырық бірінші» сөздерінде публицистиканың сын-сатира, эссе, очерк, мақала, памфлет жанрларын әдебиетке әкелді. Памфлете ирониялы күлкінің, сатираның элементтері басым болады. Памфлете – адамшылыққа жат қылыштарды мұқату, халықты оған қарсы қою, жақсылыққа шакыру максатын көздейтін публицистика. Өсіреле «Алтыншы», «Он бірінші», «Жиырма екінші», «Қырық бірінші» сөздері памфлете үқсайды.

Ал Абайдың бірер сөзі («Бірінші сөз») мемуарлық, кейде күнделік деректі білдіреді. Соның элементтері байқалады. Мұнда Абай өз жайын, ойын, мақсатын, талаптарын айттып отырады.

Қысқасы, бұл сөздер арқылы Абай өз заманының ірі бұқарашыл публицисті болды. Ол қазақ жазба әдебиетінде публицистикалық прозаны бастады. Қазақ публицистикасының басы болды. Абай публицистикасы өз кезінің келелі мәселелерін көтерді. Қазақ қоғамының көртартпа салт-санасына қарсы сын айтты. Өнер-білімге үндеді. Көрші озық елдер мәдениетін үлгі етті. Ал Абайдың «Он бесінші», «Он жетінші», «Он сегізінші», «Жиырма үшінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма жетінші», «Отызынышы», «Отыз бесінші», «Отыз алтыншы», «Қырық төртінші» сөздерінің көркемдік сипаты басым, Өсіреле мінезсіз адамдардың (кербез, мақтаншак) бейнесін суреттеуі әдемі шыққан. Аталған әңгімелердің бір тобы – көркем дидактика (изречение), шешен толғаныс туындылары. Олар кей тұста өткір мыскылмен де қабысады. Кейбіреулері – таза диалогты әңгіме. Енді біразы – автордың терең толғаныстары, монологы, ақыл айттып, кеңес жасау, толғана сөйлеу (рассуждение) ретіндеғі монолог. Бәрі де сюжетсіз, белгілі бір ойды ғана білдіреплік шебер, шешен туындылар. Аталмыш диалогтары мен монологтары – басқа сөздерінен ерекше көркем, қазақтың шағын прозасының алғашқы көріністері. Ол адамдар арасында кездесетін кербез, керден, мақтаншак, құр қеуде, жұғымсыз мінез-құлықтарды шебер бейнелейді. Бір топ адамның жағымсыз мінезін көз алдына елестетеді.

«Қырқын мінсе қыр артылмайтын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар... Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді,

кең толғау, үлкен ой жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы жоқ, арлылығы жоқ. Мойнын бұрып қойып: «Ой тәнірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің! Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр. Ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме? Мен онан сауын сауып отырмын ба?», «Ой, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, осы ушін айдалып кетсем де қөнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» деп қалышылдайтын кісі көп қой» («Отызыншы сөз»).

Бұл арада Абай мақтаншақ кісі тек осындаған ретпен мақтанады деп жай баяндап отырған жоқ, оны көркемдеп, әсірелеп, бейнелеп, сурет жасап отыр. Ол көп жерде образды сөздерді мол қолданып, әсірелеуге де әуестенеді. Айқын салыстыру, шендестіруді орынды қолдана отырып, терең толғанады.

«Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатымен мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпен тең. Егер де бұл екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асай ат, жүгендіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма, құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де жөн сұрамай қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етегің жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткениң өлгениңше» («Қырық үшінші сөз»).

Сайып келгенде, Абайдың прозасы өз кезіндегі алуан түрлі мәселелерді қозғап, идеясы мен тақырыбы жағынан оның өлеңдерімен жалғасып жатыр.

Егер де Абай дунисе, өмір, табиғат, дін туралы ойларын айтпақшы болса, ертеден молім тастих (утверждение) ретіндегі трактат формасында ойлы эсселер жазған. Егер ол халықты жақсылыққа бастап, жастарға ақыл айтып қалдырмақшы болса, өситет сөз (поучение) формасында эсселерін ұсынған. Егер ақын өзінің ішіндегі ойларын түгел актарып сыр айтпақшы болса, әнгіме-дүкен ашып, ойлы кеңес құрады. Бейнелі көркем ой толғайды. Жүртқа ақыл айтып, өнегелі сөз, тұжырымды ой білдірерде нақыл сөз (афоризм), мәтел үлгісін қолданған. Егер қоғамдық санаға әсер етуді ойлап, саяси әлеуметтік тақырыптар

көтерсе, публицистиканың кейбір өткір түрлерін: макала, очерк, суреттемелерін жазады.

Абай қолданған прозаның бұл формалары – ертеден мәлім прозаның шағын түрлері. Еліне деген ескертпелерін жазушы ес-кі эссе үлгілерінде танытты. Абай өзінің прозаларында бірінші орынды мазмұнга береді. Қолданған жанр түрлері мазмұнға бағынышты. Абайдың өсиеті тек қана діни уағыздар мен иманшарттарын үгіттемейді, керісінше, кейде оны сынай талдайды. Адамгершілікке, өнер-білімге, әділеттілікке үндейді. Мазмұн жағынан олар – ел тілегі, халық муддесі, болашақ қамы үшін айтылған адамгершіл ақыл-ғақлия сөздер.

Абайдың прозасы – қиял прозасы емес, өмір прозасы. Ол – объективтік шындықтың шешендік қорытындысы, ғылымға негізделген төрек ой тебіреністер, адам мінезін бейнелейтін әсерлі әңгіме, деректі эссе, керкем публицистика, насхатышыл дидактика. Бұл жағынан Абай Пушкинге де ұқастық білдіреді.

А.С. Пушкин әуелі күнделік, сын заметка, памфлеттер, қысқа записка, афоризм түрлерінде өмір кезеңдерін және көр-гендерін тізіп (наброски мыслей и наблюдение), хат трактат (трактование, как литературная данность) жазған. Содан кейін ұзақ проза (повествовательная проза), ең сонынан публицистика мен тарихи повестер қалдырған. А.С. Пушкиннің бізге мәлім бірнеше памфлеттері де бар («Феофилактика Косычкина», «Торжество дружбы», «Записка Ведока», «Несколько слов о мизинце Г. Бульгарина»). Бұл шағын прозалары өз атынан жай әңгімеленіп, әңгімеші (рассказчик), кенесші (собеседник) ретімен, кенес сөз (беседа) сияқты болып жазылған. Одан кейін ол беллетрист, сосын зерттеуші болып көрініп отырған.

Абай да осы Пушкинше бастаған сияқты. Бірақ ол түрлі себептермен Пушкинше көлемді керкем проза бере алмаған. Абай тек публицистик шағын проза, өнеге өсиет сөз, эссе, нақыл мен әңгімелер жазды. Алайда осы шағын прозаларының өзі бұрынғы өсиеттерден өзгеше мазмұнда, өткір көркем тілді, жана идеядағы еңбек болып шықты. Қазақ әдебиетінде көркем прозаның өсуіне жол ашты.

Абайдың қара сөздері тек жанры – прозалығы жағынан ғана маңызды шығарма емес, сонымен бірге, ол өзінің тілі, стилі жағынан да аса маңызды еңбектер.

Қандай шығарма болмасын, ол белгілі бір стильде жазылады. Одан жазушының шығармашылық ерекшелігі көрініп жатады. Шығарманың идеялық мазмұны мен жекелік тіл формасы, тағы басқа алуан түрлі өзгешелік қасиеттері оның стилін танытады. Стильдің дұрыс шығуы, оның қарапайым, айқын болуы, шығарманың құндылығын арттырады. Жаңа көзқарастағы халықшыл Абай өз шығармаларының түрін де, стилін де, мазмұнын да мүлде өзгеше құрды. Ол қазақтың сөйлеу тілін жоғары көтеріп, қалың бұқараның қарапайым сөзін жазба әдебиетке енгізді. Әдебиетті жұртшылықтың тілегіне қызмет еткендей, оған окушы жеңіл түсініп, санаға тез әсер бергендей халге жеткізуді көзdedі.

Осындай игі мақсатты қөздеген жаңашыл жазушы қазақ әдебиетінде өріс алған орамсыз, мағынасыз шұбаланқы ескі стильді тежеді. Көне әдебиеттен келген шұбар әдеби тіл орнына таза халық тілін ұсынды. Сөйтіп, Абай қазақ әдебиетіне тек мазмұн жағымен емес, түр, стиль жағынан да үлкен реформа жасады. Абай қазақтың жазу тілін сөйлеу тілімен ұштастыруды. Өз шығармаларын ол енбекші халыққа өте түсінікті, әбден таныс, көкейіне қонымды тілде жазды. Абай қара сөздерінің стилі – ескі діни формадағы әдебиеттен мүлде басқа, өзінің тілі жағынан халық әдебиеті стиліне орайлас шығарма.

Абайдың қара сөздерінің стиль-ерекшелігі – мазмұн мен идея жаңалықтарына байланысты қалыптасқан реалистік публицистика стилі. Қазақ жазба әдебиетінде Абайға дейін ойшыл, сыншы ғалым жазған ғылыми, философиялық еңбек, сатиralық қарасөз үлгісі қалыптасқан жоқ-ты. Оның алғашқы үлгісі тек Абайдан ғана айқын көрінді. Мәдениетті ғалым-жазушы терең ойлы толғануларына сай бай мазмұнға негізделген, өзіндік беті айқын, жаңа стиль жасады.

Абай проза жазуға өз бетімен келді. Оның алдында жетілген ұлттық проза тәжіриbesі болған жоқ. Ол өзі оқып білген, естіген жана ойларын қазақша қарапайым сөзбен, шағын көлемге сыйызып баяндады.

Абайдың қандай шығарма жазбасын бәрінде де мазмұнға бірінші орын беріп, оған ерекше көңіл бөлуінің негізгі себебі де осы.

Абайдың қара сөздерінің қалың көпшілікке тән стильдік ерекшеліктерінің бірі – лаконизм (белгілі ойды кысқа, анық,

нақты етіп айтып беретін қасиет). Ол еш уақыт егжей-тегжей-леп, айнала орап, өмір фактілерін қалдыrmай термелеп жатпайды. Айтар ойынан тікелей бастап, етек-жені жинақы тіркестер арқылы туýіндейді.

Абай қара сөздеріндегі екінші бір стильдік ерекшелік, ол – нақыл сөзділік (афористичность). Афоризм, лаконизм – Абай сөздерінің біrsыптырасына тәn қасиет. Абайдың өз атынан айтылып, толғанатын сөздерінде афоризм өне бойы кездесіп отырады. Кейде ол афоризмдері Абай сөздерінен белініп, жеке өз алдына өмір сүріп, халық арасына етене сініп кете барады. Олар өзінше белек нақыл, мәтеп сөзге айналады.

Тағы біr өзгешелігі, оның үгіт-өсietшілдік мазмұнына лайық публицистикалық дидактизм. Абай шығармаларының неғізгі стильдік өзгешеліктері – оның идеялық мазмұнынан өрістейтін жаңалықтар.

Корытып айтканда, Абай прозасының стилі – негізінде, реалистік публицистикалық стиль. Қарапайымдылық пен лаконизм Абай прозасының бұқарашылдық бағытын белгілейді. Терен ой мен ғылыми деректілік, дидактикалық сарын оның публицистикалық сырын анықтайды.

Абай прозасы нақты мақсат көзделеп, белгілі біr себеппен пайда болып, жазушының пікір жаңалықтарын хабарлайды. Мәнгілік тәлім берер өнегелі өсiet болып өмір сүреді. Әрбіr көркем шығарма сияқты ол да қоғам қайшылықтарын ашады. Халықтың өмірге деген сенімін арттырады. Көзін ашып, көnlін сергітеді. Келешек керегіне қызмет етеді.

Абай – XIX ғасырдағы гуманитарлық ой сананың жемісі, ол – көркем әдебиет тілін жалпы халықтық қазақ тіліне жақындастырып, оның бұқаралық сипатын зорайтқан, қазақ әдеби тілін қалыптастырып жетілдіруші. Абай өзінің көркемдігі жоғары шығармаларын жалпы халықтық қазақ тілінде жазды. Халық тілі байлығын өте шеберлікпен ұстартып, ұқыптылықпен қолданды.

Абай шығармаларының тілінде қазақ тіліне тәn барлық халықтық қасиеттер сақталған. Қазақ тілінің монолиттік бірлігін, ертедегі ескі формаларын және оған көрші – татар, башқұрт, өзбек, қыргыз, араб, парсы, орыс тілдерінің заңды әсерін Абай шығармаларының тілінен айқын көруге болады. Керек жерінде

шет тіл сөздерін орынды қолданады. Мысалы, шақты, еден, смер, зинаһар, ғұрырлық, хорлану, хұсідшілік, бақас, ұстат, дарақы, харам, т. б. сөздерді қолданудан тартынған жоқ.

Абай заманында қазақтың билеп-төстеушілері, дін басылары, татар молдалары қазақ тіліне араб-парсы сөздерін көп енгізіп, оны бірте-бірте қүшейте түсті. Абай олардың қазақ тілін бөтен сөзбен шұбарлап, бұзуларына жол бермей, тіл тазалығын керек етті. Абай қазақтың бай әдеби тілін менгеріп, оны ілгері дамыту мақсатында өзіндік жаңа сөз, сөйлем тіркестерін жасады. Кейір қолданылып жүрген сөздердің өзіне жаңа мағына беріп отырды.

Абай орыс сөздерін қолданғанда оны қазақ тілінің заңына көндіре, қазақ ұғымына, айтуына ынғайлап, өзгертіп те жіберді. Мысалы, старшина емес, старшына, суд емес сот, уезд емес ояз, губерния емес губернене, т. б. Кейде орыс сөздерінің кейбіреуін сол өз қалпында алып, өзгертпей де қолданады: образование, назначение, посредник, т. б.

Халық әдебиетіндегі мақал-мәтел сияқты нақыл сөздерді өзінше пайдаланып, оны да жаңа түрғыда дамытты. Қазақ әдеби тілін орыс тілімен жақындастырып, одан аударып не тікелей сөз алу жолымен қазақ тілінің сөздік құрамының өсуіне алғаш үлгі көрсетті. Сөйтіп Абай қазақтың әдеби тілін бұрынғы қалпына әлдеқайда жетілдіріп, мәдениеті ілгері елдердің әдеби тілі дәрежесінә жеткізу қамын жасады.

Абайдың философиялық кара сөздерінің тілі автордың өз ойы мен кезінің алдыңғы қатарлы санаасын бере білуде тиянақты, өзіндік өзгешелігі бар екенін және оның дүние танып, қорытынды жасау талабында болғанын танытады. Оның әрбір сөздері – қысқа айтылған терен ойға, шебер түрге, афоризмге толы туындылар. Онда ғылыми терминдер жанданып, айқындала түседі.

Абайдың философиялық-публицистикалық шығармалары кейін дамыған қазақтың лексикасы мен фразеологиясының негізін қалады.

Абай тілі қазақтың публицистикалық сын прозасының демократтану бағытын көрсетті. Абстракт философия терминдері мен лексикалырының қалыптасу және ескі кітаби тіліне қарсы күрестің қүшейіп жатқанын білдірді. Сөйтіп, Абай өзінің шығармасының тілі жағынан да, ескі мұсылманша әдебиеттен бөлініп, жаңа әдеби тіл жасау жолын бастады.

Абай – музыкалық шығарма жазған композитор. Оның бізге жеткен көптеген әсем әндері бар. Ақынның музыка саласындағы өнерін А. Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдарында» (1963 жыл) кең талдап, танытқан болатын. Қазір Абайдың екі күйі де табылып отыр. Олар: «Май» және «Тор жорға» күйлері.

Абай – XIX ғасырдағы ағартушыларының озық идеясын қазақ жеріне алғаш әкелуші, олардың тамаша шығармаларын өз халқы тіліне аударып, таратуши.

Абайдың қазақ мәдениеті тарихынан алатын орны да оның шығармашылығының жан-жақтылығымен, теренділігімен, ағартушылық гуманистік, ақындық сибебігінің зор маңыздылығымен белгіленеді. 1995 жылы Абайдың туғанына 150 жыл толды. Бұл мерейтой жер жүзілік көлемде, бұрын-соңды еш болмаған ұлы мереke дәрежесінде өтті.

Ақынның шығармашылық қыр-сырлары ашыла түсті. Отыз шақты тілдерде ақын шығармалары басылды. Түгел өркениет елдер әдебиет қорына қосылды.

ТҮСІНІКТЕР

Жұмабаев Ф. Абайдың реализмі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Тогжанов Ф. Абай. – Қазан, 1935. – 55-66-беттер; Абай институтының вебсайты.

Машанов А. Абай үшкілі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Машанов А. Әл-Фарраби және Абай. – Алматы, 1994. – 118-138-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қаратаев М. Пушкин мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қаратаев М. Пушкин мен Абай / М. Қаратаев Тұган әдебиет туралы ойлар. – Алматы, 1958. – 112-121-беттер; Абай институтының вебсайты.

Дүйсенбаев Ы. Абай Құнанбайұлы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Дүйсенбаев Ы. Абай Құнанбаев / Ы. Дүйсенбаев Фасырлар сырьы. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.

Кенжебаев Б. Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: // Социалист Қазақстан. – 1955. – 29 май (№26 (9708); Абай институтының вебсайты.

Нұртазин Т. Абай және әдеби жастар. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Нұртазин Т. Шеберлік туралы ойлар. – Алматы, 1968. – 141-148-беттер; Абай институтының вебсайты.

Сүйіншәлиев Х. Абай Құнанбаев (1845-1904). Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. – Алматы, 2006. – 836-887-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қирабаев С. Абайтанудың кезекті міндеттері туралы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қирабаев С. Қоң томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 5-т. – 30-42-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қабдолов З. Абайдың бір елені. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қабдолов З. Қөзқарас: талдаулар мен толғаистар. – Алматы: Рауан, 1996. – 5-9-беттер; Абай институтының вебсайты.

Кекішев Т. Асылдың сыйныбы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Кекішев Т. Қоң томдық шығармалар жинағы / Тұрсынбек Кекішев. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. – 5-т. – 134-153-беттер.

Бердібаев Р. Ұлылыққа жартынеш түсінік журнейді. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2000. – 232-237-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қасқабасов С. Абай және фольклор. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қасқабасов С. Абай және фольклор. – Алматы: Білім, 1995. – 64 бет; Абай институтының вебсайты.

Жиреншин Ә. Ақындық мәдениеті. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мұна басылым бойынша берілді: Жиреншин Ә. Ақындық мәдениеті. Кітапта: Жиреншин Ә. Абай және орыстың ұлы революциясын демократтары. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1959. – 144-158 беттер; Абай институтының вебсайты.

Бейсенбаев М. Абай туралы тың деректер. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мұна басылым бойынша берілді: Бейсенбаев М. Абай және оның заманы (Абай ізімен): әдеби-сын мақалалар мен жаңа деректер. – Алматы: Жазуышы, 1988. – 8-18 беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМУНЫ

Тогжанов Ф. АБАЙДЫҢ РЕАЛИЗМІ	3
Машанов А. АБАЙ УШКІЛІ	12
Қаратаев М. ПУШКИН МЕН АБАЙ	37
Дүйсенбаев Ы. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ	47
Кенжебаев Б. АБАЙ ШЫГАРМАЛАРЫНЫң СОҢҒЫ БАСЫЛУЫ ТУРАЛЫ	110
Нұртазин Т. АБАЙ ЖӘНЕ ӨДЕБИ ЖАСТАР	118
Сүйіншәлиев Х. АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845-1904)	127
Кирабаев С. АБАЙТАНУДЫҢ КЕЗЕКТЕГІ МИНДЕТТЕРИ ТУРАЛЫ	188
Қабдолов З. АБАЙДЫҢ БİR ӨЛЕНДІ	202
Қекішев Т. АСЫЛДЫҢ СЫНЫФЫ	206
Бердібаев Р. ҰЛЫЛЫҚҚА ЖАРТЫКЕШ ТҮСІНІК ЖУРМЕЙДІ	225
Қасқабасов С. АБАЙ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР	232
Жиреншин Ә. АҚЫНДЫҚ МӘДЕНІЕТІ	269
Бейсенбаев М. АБАЙ ТУРАЛЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕР	285
ТҮСІНІКТЕР	295

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР**

XI том

Редакторы *K. Мухадиева*
Компьютерде беттеген және
мұқабасын безендірген *Y. Әбдіқайымова*

ИБ№10468

Басуга 03.03.2017 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,7 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6144.
Тараалымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.